

**İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN
MAKRO EKONOMİK ETKENLER:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Ahmet Murat ALPER

Uzmanlık Yeterlilik Tezi

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
İŞÇİ Dövizleri Genel Müdürlüğü
Ankara, Şubat 2005

**İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN
MAKRO EKONOMİK ETKENLER:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Ahmet Murat ALPER

Danışman

Doç. Dr. Bilin NEYAPTI

Uzmanlık Yeterlilik Tezi

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü
Ankara, Şubat 2005

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

İÇİNDEKİLER.....	i
TABLO LİSTESİ.....	iii
GRAFİK LİSTESİ.....	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	vi
KISALTMA LİSTESİ.....	vii
SEMBOL LİSTESİ.....	ix
EK LİSTESİ.....	xi
ÖZET.....	xii
ABSTRACT.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN ETKENLER.....	8
1.1. Mikro Ekonomik Etkenler.....	10
1.1.1. İşçi Dövizlerini Etkileyen Göçmen İşçinin ve Ailesinin Sosyo-Demografik Özellikleri.....	10
1.1.2. İşçi Dövizlerini Etkileyen Güdüler.....	15
1.2. Makro Ekonomik Etkenler.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

YURT DIŞI İŞÇİ GÖÇÜ VE İŞÇİ DÖVİZLERİ.....	29
2.1. Yurt Dışı İşçi Göçü.....	31
2.2. İşçi Dövizleri.....	35
2.3. Yurt Dışında Çalışan İşçilere Yönelik Geliştirilen Bazı Düzenlemeler....	39
2.3.1. Yurt Dışındaki İşçilere Verilen Özel Krediler.....	39
2.3.2. Yurt Dışındaki İşçilerin Açtılabildikleri Özel Hesaplar.....	40
2.3.3. Köy Kalkınma Kooperatifleri ve İşçi Şirketleri.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN MAKRO EKONOMİK ETKENLER TÜRKİYE ÖRNEĞİ	43
3.1. Veri Seti.....	46
3.2. Ekonometrik Yöntem.....	47
3.2.1. Durağanlık Kavramı ve Birim Kök Testleri.....	48
3.2.2. Vektör Otoregresif Modeli.....	49
3.2.3. Eş Bütünleşme Analizleri ve Granger Nedensellik Testi.....	49
3.3. Ampirik Bulgular.....	51
3.3.1. Birim Kök Test Sonuçları.....	51
3.3.2. Engle-Granger Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Test Sonuçları.....	55
3.3.3. Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve VEC Modeli.....	61
3.3.4. Etki-Tepki Fonksiyonu ve Varyans Ayırıştırması Analizi.....	69

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ	72
KAYNAKÇA	75
EKLER	107

TABLO LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Tablo 1.1. Güdüler İle Bazı Sosyo-Demografik zellikler Arasındaki İlişki....	21
Tablo 2.1. Yurt Dışında Bulunan Türk Vatandaşları.....	32
Tablo 3.1. Birim Kök Test SonuÇları (Trendsiz).....	52
Tablo 3.2. Birim Kök Test SonuÇları (Trendli).....	52
Tablo 3.3. Birim Kök Test SonuÇları (Sabitsiz).....	53
Tablo 3.4. gelir ve Δ gelir Serileri işin Birim Kök Test SonuÇları (Trendsiz)....	54
Tablo 3.5. gelir ve Δ gelir Serileri işin Birim Kök Test SonuÇları (Trendli).....	54
Tablo 3.6. gelir ve Δ gelir Serileri işin Birim Kök Test SonuÇları (Sabitsiz)....	54
Tablo 3.7. Engle-Granger Testinde Bağımlı ve Zayıf Dışsal Değişken Ayrımı.....	56
Tablo 3.8. Engle-Granger Test SonuÇları.....	56
Tablo 3.9. Granger Nedensellik Test SonuÇları.....	57
Tablo 3.10. ϵ_1 Hata Terimi işin Birim Kök Test SonuÇları (Trendsiz).....	58
Tablo 3.11. ϵ_1 Hata Terimi işin Birim Kök Test SonuÇları (Trendli).....	58
Tablo 3.12. ϵ_1 Hata Teriminin İÇsel Bağıntı Fonksiyonları.....	59
Tablo 3.13. Δ faiz ve Δ iŐŐi Serileri işin Granger Nedensellik Test SonuÇları...60	60
Tablo 3.14. Kısıtsız VAR Modelinin Gecikme Sayısının Tespiti.....	62
Tablo 3.15. VEC Modelinin Hata Terimine Uygulanan Test SonuÇları.....	63
Tablo 3.16. Johansen EŞ Bütünleşme Test SonuÇları.....	63
Tablo 3.17. β Katsayılarının Anlamlılığı.....	64
Tablo 3.18. Zayıf Dışsallık Testi.....	66
Tablo 3.19. VEC Modelinin Görünüşte İlişkisiz Regresyon Yöntemi ile Tahmin Edilmesi.....	69

Tablo 3.20. faiz, fiyat, gelir ve kur Serilerinin Dönemlere Göre Esneklikleri...	68
Tablo 3.21. VAR (8) Modelinin Hata Terimleri Korelasyon Matriksi.....	69
Tablo 3.22. Varyans Ayrıştırması Analiz Sonuçları.....	71

GRAFİK LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Grafik 2.1. Yıllar İtibariyle Yurt Dışında Çalışan Toplam İşçi Sayısı (1961-2002)	32
Grafik 2.2. Yurt Dışına Gönderilen İşçi Sayısı (1961-2002).....	33
Grafik 2.3. 2002 Yılında İşçi Dövizlerinde İlk Yirmi Ülke.....	35
Grafik 2.4. Türkiye ve Gelişmekte olan Ülkelerde İşçi Dövizleri (1980-2003).....	36
Grafik 2.5. Türkiye ve Gelişmekte olan Ülkelerde İşçi Dövizlerinin GSMH ve İthalata Oranı (1980-2003).....	36
Grafik 2.6. Türkiye’de İşçi Dövizleri (1964-2003).....	37
Grafik 3.1. Karakteristik Kökler.....	65
Grafik 3.2. Hata Düzeltme Terimi.....	65
Grafik 3.3. Etki-Tepki Fonksiyonu Sonuçları.....	70

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

Şekil 3.1. Seriler Arasındaki Nedenselliğin Yönü.....60

KISALTMA LİSTESİ

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	:	Augmented Dickey-Fuller
AIC	:	Akaike Information Criteria
AR	:	Autoregressive
AT	:	Avrupa Topluluğu
ATİAD	:	Avrupa Türk İşadamları ve Sanayicileri Derneği
DÇM	:	Döviz Çevrilebilir Mevduat
DPT	:	Devlet Planlama Teşkilatı
EKK	:	En Küçük Kareler
ençok	:	Ençoklaştırmak
ESCAP	:	Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu
FPE	:	Final Prediction Error
GSMH	:	Gayrisafi Millî Hasıla
HQ	:	Hannan-Quinn
ILO-ARTEP	:	Uluslararası Çalışma Örgütü-Çalışmayı Destekleyen Asya Bölge Takımı
IMF	:	Uluslararası Para Fonu
KMDTH	:	Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesabı
KPSS	:	Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin
LM	:	Lagranj Çarpanı
NBER	:	Ekonomik Araştırma Millî Bürosu
NP	:	Ng-Perron
OECD	:	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

PP	:	Phillips-Perron
SDH	:	Süper Döviz Hesabı
SIC	:	Schwarz Information Criteria
TCMB	:	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
VAR	:	Vector Autoregressive
VEC	:	Vector Error Correction

SEMBOL LİSTESİ

- α : Göç edecek bireyin karşılaması gereken göç masrafı
- β : Fedakârlık derecesi
- δ : İndirgeme katsayısı
- Δ : Birinci fark
- Δ^2 : İkinci fark
- η : Toprağın niteliksel ve niceliksel verimliliği
- θ : İşgücünün azalan marjinal verimliliği
- λ : Ülkede kalan aile bireyinin görelî olarak anlaşma yapabilme yeteneği
- ℓ : Ülkede kalan aile bireylerinin oranı
- c : Göç masrafı
- E_m : Göçmen işçinin yurt dışında elde ettiği iş deneyimi
- h : Göçmen işçinin ülkede kalan ailesi
- I : Göçmen işçinin ücreti dışındaki geliri
- I_h : Göçmen işçinin ülkede kalan ailesinin transfer öncesi geliri
- I_m : Göçmen işçinin transfer öncesi geliri
- m : Göçmen işçi
- M : Göçmen işçinin ülkede kalan ailesinin karakteristik özellikleri
- N_h : Göçmen işçinin dışında göç eden diğer aile bireylerinin sayısı
- T : Göçmen işçinin ailesine gönderdiği döviz miktarı
- T^* : Göçmen işçinin ailesine gönderdiği optimal döviz miktarı
- \bar{T}_h : Diğer göçmen işçilerin ortalama olarak gönderdikleri döviz miktarı
- U : Fayda
- V : Fayda

- W : Göçmen işçinin ücreti dışındaki geliri
- X : Göçmen işçinin yurt dışında edindiği iş deneyimi dışındaki tüm karakteristik özellikleri
- \bar{X} : Göçmen işçinin ülkesinde satın aldığı reel ve malî varlıklar
- X_m : Göçmen işçinin karakteristik özellikleri
- Y_h : Göçmen işçinin ülkesinde kalan ailesinin kazandığı gelir
- Z : Göçmen işçi ile ülkesinde kalan ailesi arasındaki ilişki

EK LİSTESİ

Sayfa No

Ek 1. ADF Birim Kök Testinde Gecikme Sayısının Campbell-Perron Yaklaşımı ile Belirlenmesi.....	108
Ek 2. Engle-Granger Eş Bütünleşme Testi için Tahmin Sonuçları.....	109
Ek 3. Granger Nedensellik Testi için Gecikme Sayısının Schwarz Bilgi Kriteri ile Belirlenmesi.....	110
Ek 4. Granger Nedensellik Testi için Tahmin Sonuçları.....	111
Ek 5. Δ faiz ve Δ işçi Serilerinin Granger Nedensellik Testi için Gecikme Sayısının Schwarz Bilgi Kriteri ile Belirlenmesi ve Tahmin Sonuçları.	116
Ek 6. VEC Modelinin EKK Yöntemi ile Tahmin Edilmesi.....	117
Ek 7. Parametre Sabitliğinin Test Edilmesi için Katsayıların Tekrarlı Tahmin Edilmesi.....	118
Ek 8. Parametre Sabitliğinin Test Edilmesi için Hata Teriminin Tekrarlı Tahmin Edilmesi.....	119

ÖZET

Türk işgücü göçü başta Batı Avrupa'ya olmak üzere 1960'lı yılların başında başlamıştır. Bu dönemden sonra 2 milyon Türk işçisi iş bulmak amacıyla yaklaşık 30 ülkeye göç etmiştir. 1970'li yılların ortasından itibaren Avrupa'ya işgücü göçünün azalmasıyla göç akımı Arap ülkeleri ile eski Sovyet Cumhuriyetlerine yönelmiştir. 1964 yılından sonra artmaya başlayan işçi dövizleri ise dikkate değer bir büyüklüğe ulaşmış ve Türkiye açısından önemli bir dış finansman kaynağı oluşturmuştur. Bu suretle, işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin incelenmesi açısından Türkiye önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Bu tezde, 1992 yılının Ocak ayı ilâ 2003 yılının Aralık ayı arasındaki dönem için zaman serileri yöntemleri kullanılarak Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerini belirleyen makro ekonomik etkenler incelenmiştir. Ekonometrik bulgular başlangıçtaki beklentilerimiz ile tutarlılık göstermektedir. Faiz oranı, fiyat düzeyi, gelir ve döviz kurunun uzun dönemde Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerini belirleyen etkenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, Türkiye'nin işçi dövizlerini uygun makro ekonomik politikalar yardımıyla etkileyebileceğine işaret etmektedir. Tahmin edilen hata düzeltme modeli kısa dönemde Türk işçilerinin negatif gelir şoklarını telâfi etmek için Türkiye'ye döviz gönderdiklerini göstermektedir. Tüm bu bulgular, işçi dövizleri için uzun dönemde yatırım güdüsünün, kısa dönemde ise ailelerinin tüketim alışkanlıklarını devam ettirebilmesi güdüsünün etkin olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, İşçi Dövizleri

ABSTRACT

Turkish workers' migration, mainly to Western Europe, started in the early 1960s. Since then, 2 million Turkish workers have migrated for employment to about 30 countries. After the mid-1970's, the flow of Turkish workers to Europe stagnated, and was directed, instead, towards the Arabic countries and Republics of Former USSR. The flow of remittances started to grow slowly after 1964. After then the amount of remittances reached considerable amounts and became an important source of external financing for Turkey. Under these circumstances Turkey is an important case to examine the determinants of workers' remittances.

In this thesis, macroeconomic determinants of workers' remittance flows to Turkey are examined by using time-series methods for the period of January 1992-December 2003. The econometrics results are in line with our intuitive predictions. We have found that interest rate, price level, income, and exchange rate are variables in determining workers' remittance flows to Turkey. This finding indicates that Turkish government can influence the inflow of remittances by means of appropriate macroeconomic policies. The estimated error correction model reveals that in the short run Turkish workers remit in order to compensate for negative income shocks. All these observations indicate that investment motive is effective for worker remittance in the long run while consumption smoothing is an effective motive in the short run.

Keywords: Migration, Workers' Remittances

GİRİŞ

Uluslararası göç hareketleri yirmi birinci yüzyılda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilere şekil veren en önemli unsurlardan biri olarak göze çarpmaktadır (Adams ve Pages, 2003). Bu yüzyılın başında dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 3'üne karşılık gelen 175 milyon kişinin doğduğu ülkenin dışında yaşadığı tahmin edilmektedir (United Nations, 2002). İşçi dövizleri ise, yurt dışına işçi gönderen çoğu ülke ekonomisi için önemli bir rol oynamakta olup, uluslararası işçi göçü olgusunun sağladığı fayda ve neden olduğu maliyetler ile ilgili günümüze kadar süregelen tartışmaların ana konusunu oluşturmaktadır¹ (Puri ve Ritzema, 2003).

Yurt dışına göç ve işçi dövizlerinin göç veren ülke ekonomisi için pozitif ve negatif etkilerinden söz etmek mümkündür. İşçi dövizlerinin göç etmeyen aile üyelerinin gelir düzeylerini artırması ve tüketim seviyelerindeki dalgalanmaları azaltması (Azam ve Gubert, 2002; Kannan ve Hari, 2002), sağlık hizmetlerinden yararlanması ve daha iyi beslenmesi (Yang, 2003), daha uzun ve daha iyi eğitim alması ve çocuk işçi çalıştırmalarını azaltması (Edward ve Ureta, 2003), bilgiye ulaşmayı kolaylaştırması (Adams, 1991a; Ballard, 2001), yerel altyapının yapılmasında katkıda bulunması (Ahmed, 2000; Alacón, 2002), sermaye piyasalarını geliştirmesi (Ballard, 2002), yeni kalkınma kurumlarının hayat geçirilmesi (Meyers, 1998; Ballard, 2002; Alarcón, 2002), döviz kaynaklarını artırması (Martin, 2001; Orozco, 2002; Ratha, 2003), üretken yatırımlara yönelmesi halinde istihdamı artırması (Puri ve Ritzema, 1999), göçmen işçinin beşerî sermayesini artırması (Leon Ledesma ve Piracha, 2001), yoksulluğu azaltması (Adams ve Pages, 2003), ülkeler arasındaki eşitsizliği azaltması (Ratha, 2003) gibi pozitif etkileri söz

¹ Aslında, göçmen işçilerin ülkelerine kazançlarının bir kısmını ülkelerine göndermeleri oldukça eski bir olgudur (Mellyn, 2003). 1846-1848 yıllarındaki Büyük Kıtıktan (Great Famine) sonra yurt dışına göç eden İrlandalıların gönderdikleri dövizler bu dönemde İrlanda için tek sermaye kaynağını oluşturmuştur. 1907 yılında yabancı kredi kaynakları kesilen İtalya için de, benzer şekilde, ABD'ye göç eden İtalyan işçilerin gönderdikleri tasarrufları hayati önem taşımıştır.

konusudur. Bununla birlikte, işçi dövizlerinin ülkede kalan aile bireylerini göç hareketlerine bağımlı hale getirmesi ve karapara aklama sürecinde kullanılması (Chimhowu ve diğerleri, 2003), büyük bir kısmının üretken olmayan yatırımlara yönlendirilmesi ve tüketim amacıyla kullanılması (Ballard, 2001), aile içinde bireylerin yaş ve cinsiyetlerine göre farklı şekilde paylaşılması (Kothari, 2002; Dostie ve Vencatachellum, 2002), mal piyasasında bozulmalara yol açması (Bracking, 2003), olumsuz yabancı kültürün yaşam kalitesini azaltması (Levitt, 1996), özellikle düşük millî gelire sahip olan ülkelerin döviz kurlarında oynaklığa yol açması ve devresel hareketlere duyarlı olması (Amuendo-Dorantes ve Pozo, 2002) gibi nedenlerle olumsuz etkileri de söz konusudur.

Dünya Bankası verilerine göre, gelişmekte olan ülkelere gönderilen işçi dövizleri 1980 yılından itibaren yılda ortalama yüzde 7,5 artış kaydederek 2003 yılında 18 milyar ABD dolarından 93 milyar ABD dolarına ulaşmıştır². Bununla birlikte, resmî kayıtların tam anlamıyla işçi dövizlerinin boyutunu yansıtmadığı hususunda literatürde uzlaşa olduğu görülmektedir³. Puri ve Ritzema'ya (2003) göre, bu durum hesaplama hatasından ve göçmen işçilerin resmî olmayan yollarla ülkelere döviz göndermelerinden kaynaklanmaktadır. Orozco (2002) ise, Dünya Bankası tarafından açıklanan işçi dövizleri verisinin, bazı durumlarda, ülkelerin merkez bankaları tarafından ilân edilen verilerden daha düşük olması, bazı ülkelerin işçi dövizleri girişlerinin Dünya Bankası ve IMF veri setinde yer almaması, çoğu durumda merkez bankalarının resmî yollardan ülkeye girişi yapılmayan işçi dövizlerini kayıt altına alamaması ve göçmen işçinin ülkesinde açtığı hesapların ulusal bankalar tarafından işçi dövizleri olarak kaydedilmemesi gibi çeşitli nedenlerden ötürü, resmî verilerin işçi dövizlerinin tamamını temsil etmediğini belirtmektedir. Diğer yandan, işçi dövizlerine ilişkin mevcut veriler sadece para transferlerini kapsamakta olup, yurt dışındaki işçiler tasarruflarını mal

² Chami ve diğerleri (2003), bu artışı dünya genelinde göçmen işçi sayısının artmasına ve bankacılık sektöründe yaşanan teknolojik gelişme ile birlikte transfer masraflarının azalmasına bağlamaktadır. Sorensen (2004) ise, söz konusu artışın yurt dışında çalışan işçilerin döviz transferinde bulunurken resmî kanalları daha çok kullanmaya başlamalarından ve istatistik kuruluşları ile merkez bankalarının işçi transferleri kayıtlarını daha dikkatli tutmalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir.

³ House of Commons (2004), kayıt altına alınamayanlar ile işçi dövizlerinin yılda 300 milyar ABD dolarına ulaşabileceğini iddia etmektedir.

cinsinden veya diğer kanallar aracılığıyla da ülkelerine gönderebilmektedirler⁴ (Bracking, 2003; Osili, 2002; Leon-Ledesma ve Piracha, 2001; Puri ve Ritzema, 1999; Levitt, 1996; Russell, 1992; Choucri, 1986).

Clark ve Drinkwater'a (2001) göre, işçi dövizleri gelişmiş ülkelerin mal ve hizmet ihracatının yalnızca yüzde 0,5'ine karşılık gelmekle beraber, gelişmekte olan ülkeler için yüzde 2'sini oluşturmaktadır. Düşük-orta gelirli ülkelere daha büyük miktarlarda işçi dövizleri gönderilirken, düşük gelirli ülkelerin yabancı sermaye akımları içinde işçi dövizlerinin daha fazla paya sahip olduğu görülmektedir (Gammeltoft, 2002). Neyaptı (2004) ise, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere kıyasla işçi dövizlerinden daha fazla pay aldığını, ancak nispeten istikrarsız ekonomiye sahip olmaları ve işçi dövizlerine yönelik uygun politikalar geliştirememeleri nedeniyle az gelişmiş ülkelere gönderilen işçi dövizlerinin gelişmiş ülkelere nazaran daha az istikrarlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu nedenle, Neyaptı (2004), az gelişmiş ülkeler için kur politikaları ile kurumsal ve yapısal düzenlemelerin makro ekonomik ve politik istikrarın sağlanmasında önemli bir rol oynadığını savunmaktadır.

Swamy (1981), Stahl ve Arnold (1986), Murinde (1993), Meyers (2002), Kapur (2003) ve Ratha (2003) işçi dövizlerini gelişmekte olan çoğu ülke için önemli bir döviz kaynağı olarak değerlendirmektedirler⁵. Higgins ve diğerleri (2002) ise, özellikle son yıllarda, gerek yurt dışında çalışan işçi stokunun yadsınamaz boyutlara ulaşması gerekse de gelişmiş ülke yardımlarının azalması nedeniyle işçi ihraç eden ülkelerin işçi dövizlerine daha çok güvenir hale geldiğini ifade etmektedir⁶. Bu nedenle, işçi dövizleri, günümüzde, kalkınma için yeni finansman kaynağı olarak görülmektedir

⁴ İşçi dövizlerinin, Mahmud (1989), Bangaleş için yüzde 20'sinin; Hyun (1989), Kore için yüzde 8'inin; ESCAP (1987), Hindistan'ın Kerala kasabası için yüzde 40'ünün; Adams (1991a), Mısır için yüzde 33'ünün; Albura ve Abella (1992) ile Tan ve Canlas (1989); Filipinler için yüzde 50 ile yüzde 55'inin; ILO-ARTEP (1987), Pakistan için yüzde 43'ünün; Rodrigo ve Jayatissa (1989), Sri Lanka için yüzde 13'ünün; Serageldin ve diğerleri (1981) ile Choucri (1986), Sudan için yüzde 86 ile yüzde 85'inin; Tingrabadth (1989), Tayland için yüzde 18'inin; Brown ve Connell (1993), Tonga için yüzde 43'ünün; Brown ve Walker (1995) ise, Batı Samoa için yüzde 42'sinin malî kuruluşlar kanalı dışında gönderildiğine işaret etmektedirler.

⁵ Sander (2003), işçi dövizlerini diğer dış kaynaklı sermaye akımlarından ayırt edici özelliklerini bireyler veya hanehalkları arasında gerçekleşmesi, görelî olarak daha zenginden daha yoksula gönderilmesi, küçük ancak sık aralıklarla olması, bazı dönemlerde daha sık ve daha yüksek olması, ülkenin ekonomik buhran veya karmaşa yaşadığı dönemlerde daha yüksek olması ve önemli bir kısmının banka dışı kanallarla gönderilmesi şeklinde sıralamaktadır.

⁶ Gammeltoft (2002), Soğuk Savaşın sona ermesi ve gelişmiş ülke ekonomilerinde durgunluğun yaşanması ile bu tür yardımların etkinliği hakkında şüphelerin oluştuğunu ve bu nedenle resmî kalkınma yardımlarının günümüzde azalmaya başladığını ifade etmektedir.

(Wimaladharna ve diğeri, 2004). El-Sakka ve McNabb (1999) ise, bu önemli döviz kaynağının elde edilebilmesine yönelik uygun politikaların işçi ihraç eden ülkeler tarafından geliştirilebilmesi için işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin en iyi şekilde tespit edilmesini önermektedir. İşçi dövizlerini belirleyen etkenleri ise göçmen işçinin ve ülkesinde kalan ailesinin sosyo-demografik özellikleri ve göçmen işçinin ülkesine döviz gönderme güdülerinin yer aldığı mikro ekonomik etkenler ile gerek işçi ihraç eden gerekse de işçi ithal eden ülkelerin ekonomilerine ilişkin makro ekonomik değişkenleri içeren makro ekonomik etkenler olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür.

Russell'a (1986) göre, yurt dışı işçi transferlerini belirleyen sosyo-demografik etkenler işçi ihraç eden ülkedeki kadın oranı, göçmen işçinin yurt dışında kalış süresi, ailenin gelir düzeyi, diğer aile bireylerinin iş durumu, göç eden işçinin medenî durumu, göçmen işçinin eğitim durumu ve göçmen işçinin meslekî düzeyi olarak sıralanmaktadır. İlahi ve Jafarey (1999), bu listeye yurt dışında çalışan işçinin çocuk sayısını, çocuklarının eğitim düzeyini ve göç etmeden önceki ekonomik durumunu ilave etmiştir. Transfer edilen miktara şekil veren diğer önemli etkenler arasında ise göçmen işçininin yurt dışında kalmayı düşündüğü süre ve ülkesinde bakmakla sorumlu olduğu kişi sayısı sayılabilir (Oberai ve Singh, 1980; Swamy, 1981; Merkle and Zimmerman, 1992; Durand ve diğeri, 1996a,1996b).

Lucas ve Stark (1985), göçmen işçilerin neden kazançlarının bir bölümünü ülkesinde kalan aile üyelerine gönderdiğini, geliştirdikleri teorik model çerçevesinde başkalarını düşünme, kendini düşünme, borcunu geri ödeme ve güvence güdeleri ile açıklamaya çalışmışlardır. İlk iki güdü göçmen işçinin kendi karakteristik yapısından kaynaklanmakla birlikte, son iki güdü aile bireyleri ile zımnen yapmış olduğu anlaşmaya dayanmaktadır. İlk olarak, ülkede kalan ailesinin ek kazanç elde ederek tüketim düzeyini artırması için yurt dışında çalışan işçi tamamen fedakârlık güdüsü ile kazancının bir bölümünü ülkesine gönderebilir. İkinci olarak, göçmen işçi tamamen kendisini düşünerek dayanıklı mal ile reel ve malî varlıkları alma veya yatırım yapma amacıyla ülkesine döviz transfer edebilir. Üçüncü olarak, eğitimi gibi beşerî sermayesine yapılan yatırımların aile bireyleri tarafından karşılanması

halinde, göçmen işçi bu borcunu geri ödemek maksadıyla ailesine yurt dışında elde ettiği kazancının bir bölümünü transfer edebilir. Son olarak, ülkede kalan aile bireyleri gönderilen dövizleri verimli bir hasatın elde edilememesi veya beklenmedik bir şekilde fiyatların artması nedeniyle uğradıkları gelir kaybını telâfi edebilmek için bir güvence olarak kabul edebilirler.

Russell (1986), işçi dövizlerini belirleyen makro ekonomik etkenleri ise göçmen işçi sayısı ve ücret düzeyi, işçi ihraç ve ithal eden ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin düzeyi, döviz kuru, işçi gönderen ve alan ülkelerin faiz oranları arasındaki fark, işçi gönderen ülkedeki politik risk unsurları ve göçmen işçinin transfer etme kolaylığı şeklinde sıralamaktadır. Bununla birlikte, faiz oranı ve döviz kuru gibi makro ekonomik değişkenlerle yapılan çalışmaların kesin sonuçlar ortaya koyamadığı görülmektedir.

Türkiye açısından ise, yurt dışına işgücü göçü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan işgücü açığının bu ülkelerin kendi öz kaynaklarından karşılanamaması, buna karşın bu ülkeleri güneyden çevreleyen ve gelişmekte olan Akdeniz Havzası ülkelerinin kendi ekonomileri tarafından istihdam edilemeyen fazla işgücü arzıyla karşı karşıya kalması sonucunda ortaya çıkan büyük göç hareketlerinin bir parçasını oluşturmaktadır. 1950'li yılların sonlarında ülkemizden Batı Avrupa ülkelerine önce bireysel planda başlayan göç 1960'lı yılların başından itibaren devlet tarafından da yurt dışı istihdam politikaları ile özendirilmiştir. Ülkemizdeki işgücü fazlasının yanı sıra aynı yıllarda hissedilen döviz sıkıntısı da yurt dışı istihdamın özendirilmesinin başlıca nedenleri arasında yer almıştır

Yurt dışı işçi göçü ve doğal sonucu olan işçi dövizleri olgusu Türk iktisat literatürünü uzun dönem meşgul etmiştir. Yurt dışına göçün nedenleri, doğurduğu sonuçları ve geçirdiği aşamaları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. İlk dönemlerde yapılan çalışmalar yurt dışına giden işçilerin tasarruflarının ülke kalkınmasında kaynak oluşturacağı, göçmen işçilerin tamamına yakınının işsiz olacağından Türkiye ekonomisinde verimliliğin düşmesine yol açmayacağı, çoğu niteliksiz olan işçilerin gelişmiş ülkelerde nitelik kazanacağı ve edindiği bu nitelikleri ülke ekonomisi yararına

kullanacağı gerekçeleriyle daha çok dış göçün olumlu yanları üzerine odaklanmışlardır. Özellikle 1970'li yılların ortasından itibaren yapılan çalışmaların ise, yurt dışına göç olgusunu daha eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirdikleri, dış göçün olumlu yanlarının yanı sıra çeşitli ekonomik, kültürel ve sosyal sorunları da beraberinde getirdiğine değinmeye başladıkları görülmektedir. İşçi dövizlerinin Türkiye'ye yönlendirilmesi ve ülke ekonomisinde değerlendirilmesi üzerine de bir çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar ise alınan önlemlerin yeterli olmadığını ileri sürerek, işçi dövizlerinin yurda aktarılabilmesi ve yatırımlara yönlenebilmesi amacıyla birtakım formüller geliştirmişlerdir.

Türkiye'den yurt dışına göç olgusu ve işçi dövizleri üzerine bir çok çalışma yapılmakla birlikte, Türkiye ekonomisi için işçi dövizlerini belirleyen etkenleri ekonometrik modeller yardımıyla tespit etmeye çalışan, bilindiği kadarıyla, sadece iki çalışma bulunmaktadır (Straubhaar, 1986 ile Aydaş ve diğerleri, 2004). Straubhaar (1986), 1963-1982 dönemine ait yıllık verilerle yapmış olduğu çalışmada yurt dışında çalışan işçilere yönelik yüksek faiz ve yüksek kur uygulamalarının, Almanya'dan Türkiye'ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, yurt dışında çalışan Türk işçilerinin sayısı ile reel kazançlarının Türkiye'ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aydaş ve diğerleri (2004) ise, Türk işçisinin en fazla bulunduğu on bir ülkenin yıllık verileri ile 1965-1993 ve 1979-1993 dönemlerini kapsayan çalışmada işçi dövizlerini, Türkiye ekonomisinin büyüme oranının, Türkiye ile yurt dışındaki millî gelirin ve Türkiye'deki faiz oranlarının yurt dışındaki oranlardan farkının olumlu yönde etkilemekle birlikte, karaborsadaki döviz kuru priminin, enflasyon oranının ve askerî rejim dönemlerinin de olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Bu çalışmada ise, temel alınan diğer iki çalışmadan farklı olarak, Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerini belirleyen etkenler aylık veriler kullanılarak zaman serisi yöntemleri ile gerek uzun dönem gerekse de kısa dönem için tespit edilmeye çalışılmıştır. Straubhaar (1986) ile özellikle Aydaş ve diğerlerinin (2004) çalışması göz önüne alınarak oluşturulan modeller

yardımıyla 1992 yılının Ocak ilâ 2003 yılının Aralık ayı arasındaki dönem için işçi dövizleri ile faiz oranı, fiyat düzeyi, millî gelir ve döviz kuru arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Uzun dönemde işçi dövizleri ile faiz oranı, millî gelir ve döviz kuru arasında pozitif, fiyat düzeyi arasında ise negatif ilişki bulunmuştur. Bu durum yurt dışındaki Türk işçilerinin yatırım güdüsüyle Türkiye'ye döviz gönderdikleri sonucunu ortaya koymaktadır. Kısa dönemde ise, uzun dönemin tam aksine, Türk işçilerinin halen Türkiye'de kalan yakınlarına ekonomik açıdan destek olmak amacıyla döviz göndermeye devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Dört bölümden oluşan tezin birinci bölümünde, göçmen işçinin ve ailesinin sosyo-demografik özelliklerinin işçi dövizleri üzerinde etkileri, göçmen işçinin ülkesine döviz göndermeye yönlendiren güdüleri ile gerek işçi ihraç eden gerekse de işçi ithal eden ülkelerin ekonomilerine ilişkin makro ekonomik değişkenlerin işçi dövizleri üzerindeki etkileri üzerinde yapılan çalışmalar değerlendirilecektir. İkinci bölümde, Türkiye'den yurt dışına işçi göçü, yurt dışından Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerinin boyutları ile işçi dövizlerinin ülke ekonomisine aktarılmasına yönelik olarak geliştirilen bazı düzenlemeler üzerine durulacaktır. Üçüncü bölümde, Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerini belirleyen etkenler zaman serisi yöntemleri ile analiz edilecektir. Dördüncü bölüm olan Sonuç ile tez son bulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN ETKENLER

İşçi dövizleri gelişmekte olan çoğu ülke için önemli bir döviz kaynağı oluşturmaktadır⁷ (Swamy, 1981; Stahl and Arnold, 1986; Murinde, 1993; Meyers, 2002; Kapur, 2003; Ratha, 2003). Higgins ve diğerleri (2002), özellikle son yıllarda, gerek yurt dışında çalışan işçi stokunun yadsınamaz boyutlara ulaşması gerekse de sanayileşmiş ülke yardımlarının azalması nedeniyle işçi ihraç eden ülkelerin işçi dövizlerine daha çok güvenir hale geldiklerini ifade etmektedir⁸. Bu nedenle, bu önemli döviz kaynağının elde edilebilmesine yönelik uygun politikaların işçi ihraç eden ülkeler tarafından geliştirilebilmesi için işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin en iyi şekilde tespit edilmesi gerekmektedir (El-Sakka ve McNabb, 1999).

Bireyler sermayenin kıt, işgücünün ise bol olduğu ülkelere sermayenin bol, fakat işgücünün kıt olduğu ülkelere geride kalan aile üyelerine destek olabilmek amacıyla iyi ücretli iş sahibi olmak için göç etmektedirler (Krane, 1979; Stalker, 1994; Goss ve Lindquist, 1995). Göçmen işçiler, genellikle, göç ettikleri ülkelerde en düşük ücretle en az istedikleri işlerde çalışmalarına rağmen, kendi ülkelerinde kazanabileceklerinin üzerinde bir gelir etmektedirler (Semyonov, 1986; Jasso ve Rozenzweig, 1990; King, 1997; Go, 1998).

Yurt dışındaki işçiler yasal veya yasa dışı, sürekli veya geçici, üst sınıf veya alt sınıf, orta yaşlı veya genç, evli veya bekâr gibi gruplara ayrılrsa da tüm grupların kazançlarının bir kısmını ülkelere gönderdikleri

⁷ Birks ve Siclair (1979), işçi dövizlerinin zaman içinde eski önemini kaybettiğini belirtse de, Buch ve diğerlerine (2002) göre, işçi dövizleri uluslararası göç hareketinden daha hızlı artmaktadır.

⁸ Gammeltoft (2002), Soğuk Savaşın sona ermesi ve gelişmiş ülke ekonomilerinde durgunluğun yaşanması ile bu tür yardımların etkinliği hakkında şüphelerin oluştuğunu ve bu nedenle resmî kalkınma yardımlarının günümüzde azalmaya başladığını ifade etmektedir.

görülmektedir⁹ (Meyers, 2002). Hoddinott'a (1994) göre, her göçmen işçinin minimum düzeyde olsa bile, yurt dışındaki kazancının bir kısmını ülkesine göndereceğini söylemek mümkündür. Bazı gruplar daha fazla göndermekle birlikte de la Garza ve diğerlerine (1997) göre, göçmen işçiler, genel olarak, kazançlarının yüzde 6 ilâ yüzde 16 arasındaki bir tutarı ülkelerine göndermektedirler.

Göç eden işçilerin kazançlarının bir bölümünü ailelerine göndermelerine ilişkin bazı nedenler sayılabilir. Göçmen işçiler, göç etmeyen aile bireylerinin günlük tüketim harcamalarını karşılama (Gilani, 1981; Georges 1990; Pessar ve Grasmuck 1991; Lianos, 1997), göç etmeyi düşünen diğer aile bireylerinin masraflarını finanse etme ve ülkede kalan aile bireylerinin beşerî sermayesine yatırım yapma (Brown ve Ahlburg, 1999; Basok, 2000; Cox Edwards ve Ureta, 2003), ailenin karşılaşılabileceği riskin paylaşımı (Lucas ve Stark, 1985), öngörülemeyen olumsuz olaylara karşı hazırlık yapmak için tasarruf etme (Amuedo-Dorantes and Pozo, 2002), ülkesindeki fizikî varlıkları satın alma (Adams, 1991a, 1991b; Durand ve diğerleri, 1996a; Alderman, 1996; Brown 1997) ve ülkesinden gelen malların bedelini ödeme (Menjívar, 2002) gibi çeşitli nedenlerle ülkelerine döviz gönderebilmektedirler. Bununla birlikte, Taylor ve diğerleri (2001), gerek teorik altyapısının gerekse de verilerin eksik olması nedeniyle, göçmen işçilerin neden ülkelerine kazançlarının bir kısmını transfer ettiği ve hangi etkenlerin işçi dövizleri üzerinde etkili olduğu konusunda yapılan çalışmaların sınırlı düzeyde kaldığını ifade etmektedir.

Faini (1994), makro ekonomik modellerin bireysel ve demografik farklılıkları yansıtmadığını ileri sürerek, göçmen işçilerin kazançlarının bir bölümünü ailelerine gönderme davranışları incelenirken mikro ekonomik verilerin kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte, yapılmış mikro ekonomik çalışmaların çoğunun uluslararası transferler yerine gelişmekte olan ülkelerde kentlerden kırsal bölgelere yapılan transferlere

⁹ Rodriguez (1996), Filipinli hanehalklarının yüzde 17'sinin, Cox ve diğerleri (1998), Perulu hanehalklarının yüzde 25'inin, de la Brière (2002), Dominik Cumhuriyeti'nin kırsal bir kesimi olan Dominican Sierra'da yaşayan hanehalklarının yüzde 52'sinin, Bourdet ve Falck (2003), Cape Verdeli hanehalklarının yüzde 60 ilâ yüzde 70'inin, Cox ve Ureta (2003) ise, El Salvador'un kırsal kesimlerinde yaşayan hanehalklarının yüzde 14'ünün, kentlerde yaşayan hanehalklarının ise yüzde 15'inin yurt dışında çalışan aile bireylerinden ekonomik yardım aldıklarını göstermektedirler.

odaklandığı görülmektedir¹⁰ (Johnson ve Whitelaw, 1974; Rempel ve Lobdell, 1978; Knowles ve Anker, 1981; Banerjee, 1984; Lucas ve Stark, 1985; Hoddinott, 1994). Yurt dışında çalışan işçilerin ülkelerine gönderdikleri transferleri belirleyen etkenler üzerine yapılan az sayıdaki çalışmaların çoğu da bu etkenleri mikro ekonomik bakış açısı ile değerlendirmiştir¹¹ (Nishat ve Bilgrami, 1993; Funkhouser, 1995; Brown, 1997; Ahlburg ve Brown, 1998). Makro ekonomik çerçevede işçi dövizlerini belirleyen etkenler üzerine yapılan çalışmalar ise nispeten daha az sayıdadır (Straubhaar, 1986; Glytsos, 1993; Haque ve diğerleri, 1994; Faini, 1994; El-Sakka ve McNabb, 1999; Aydaş ve diğerleri, 2004). Kaldı ki, faiz oranı ve döviz kuru gibi makro ekonomik değişkenlerle yapılan çalışmaların kesin sonuçlar ortaya koyamadığı görülmektedir.

Bu bölümde, ilk olarak, göçmen işçinin ve ülkede kalan ailesinin sosyo-demografik özelliklerinin işçi dövizleri üzerinde etkisi ile göçmen işçinin hangi güdülerle ülkesine döviz gönderdiği üzerinde durulacaktır (Bölüm 1.1). İkinci olarak ise, gerek işçi ihraç eden gerekse de işçi ithal eden ülkelerin ekonomilerine ilişkin makro ekonomik değişkenlerin işçi dövizleri üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılacaktır (Bölüm 1.2).

1.1. Mikro Ekonomik Etkenler

1.1.1. İşçi Dövizlerini Etkileyen Göçmen İşçinin ve Ailesinin Sosyo-Demografik Özellikleri

Russell'a (1986) göre, yurt dışı işçi transferlerini belirleyen sosyo-demografik etkenler işçi ihraç eden ülkedeki kadın oranı, göçmen işçinin yurt dışında kalış süresi, ailenin gelir düzeyi, diğer aile bireylerinin iş durumu, göç eden işçinin medenî durumu, göçmen işçinin eğitim durumu ve göçmen işçinin meslekî düzeyi olarak sıralanmaktadır. Ilahi ve Jafarey (1999), bu listeye yurt dışında çalışan işçinin çocuk sayısını, çocuklarının eğitim düzeyini ve göç etmeden önceki ekonomik durumunu ilave etmiştir. Transfer

¹⁰ İşçi dövizleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, kentsel alanlardan kırsal alanlara yapılan transferler ile ilgili ulaşılan sonuçlardan sıkça yararlanıldığı görülmektedir.

¹¹ Clark ve Drinkwater (2001), bunun gerekçesini uluslararası transferlere konu olan işçi dövizleri ile ilgili yeterince veri olmaması ile açıklamaktadır.

edilen miktara şekil veren diğer önemli etkenler arasında ise göçmen işçinin yurt dışında kalmayı düşündüğü süre ve ülkesinde bakmakla sorumlu olduğu kişi sayısı sayılabilir (Oberai ve Singh, 1980; Swamy, 1981; Merkle ve Zimmerman, 1992; Durand ve diğerleri, 1996a, 1996b).

Göçmen işçinin ve ailesinin sosyo-demografik özellikleri işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin tespiti için önemli bir veri seti oluşturmaktadır (Knowles ve Anker, 1981; de la Brière ve diğerleri, 2002). Glytsos (1988) de, sosyo-demografik etkenler ile gelir unsurunun işçi dövizlerini belirleyen uzun dönemli etkenler olduğunu, makro ekonomik değişkenlerin ise, işçi dövizleri üzerinde kısa dönemli etkisi olduğunu ve sadece işçi dövizlerinin uzun dönemli eğiliminden saptırabileceğini ifade etmektedir.

Funkhouser (1995), göçmen işçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizler üzerinde sosyo-demografik özelliklerin etkisini inceleyebilmek için aşağıdaki gibi bir model geliştirmiştir. Bu modelde, m göçmen işçiyi, h göçmen işçinin ülkede kalan ailesini göstermek üzere, göçmen işçinin fayda fonksiyonu, $U(U_m, U_h)$, kendi tüketiminden elde ettiği fayda fonksiyonu, $U_m(C_m)$, ile ülkesinde kalan ailesinin faydası fonksiyonunun, $V(U_h(C_h), Z)$, toplamından oluşmaktadır.

$$U(U_m, U_h) = U_m(C_m) + V(U_h(C_h), Z) \quad (1.1)$$

burada $U'_m > 0$, $U'_h > 0$, $U''_m < 0$ ve $U''_h < 0$ 'dır. Bu modelde önemli olan unsur göçmen işçinin fayda fonksiyonunda yer alan ailesinin fayda fonksiyonun kendi tüketiminden elde ettiği fayda, $U_h(C_h)$, ve göçmen işçi ile aralarında olan ilişkiye, Z, dayanmasıdır.

Göçmen işçinin borç almadığı ve vermediği varsayımı altında, bütçe kısıtı aşağıdaki gibidir.

$$C_{mt} + T_t = W_{mt} + I_{mt} \quad (1.2)$$

burada T_t , göçmen işçinin ailesine gönderdiği döviz miktarını, W_{mt} , göçmen işçinin ücretini, I_{mt} , ise göçmen işçinin ücreti dışındaki gelirini göstermektedir. Göçmen işçinin yurt dışında elde edeceği ücreti ise karakteristik özellikleri, X_m , ile yurt dışında elde ettiği iş deneyimine, E_{mt} , bağlıdır.

$$W_{mt} = \alpha + \beta X_m + \eta_1 E_{mt} + \eta_2 E_{mt}^2 + \varepsilon_{mt} \quad (1.3)$$

Bu veriler doğrultusunda, göçmen işçi (1.1) numaralı fayda fonksiyonunu, (1.2) ve (1.3) numaralı kısıtlar altında ençoklaştırmaya çalışmaktadır.

$$\text{ençok}_{\bar{T}_t} U_m = \sum_t \left\{ \left(\frac{1}{1+\delta_u} \right)^t U_m(C_{mt}) + \left(\frac{1}{1+\delta_v} \right)^t V \left[U_h(Y_{ht} + T_t + N_{ht} \bar{T}_{ht}), Z \right] \right\} \quad (1.4)$$

burada $[1/(1+\delta_u)]^t$ ve $[1/(1+\delta_v)]^t$ indirgeme katsayılarını temsil etmekte olup, ülkesinde kalan ailenin tamamını harcadığı geliri, ülkesinde kendisinin kazandığı gelir, Y_{ht} , göçmen işçinin transfer ettiği döviz, T_t , ile aileden yurt dışına göç eden N_{ht} sayıdaki diğer göçmen işçilerin ortalama olarak gönderdikleri \bar{T}_{ht} kadar dövizden oluşmaktadır. Ençoklaştırma probleminin birinci sıra koşulundan ise aşağıdaki gibi optimal işçi transferi, T_t^* , indirgenmiş formda elde edilmektedir.

$$T_t^* = T_t(\delta_u, \delta_v, X_m, E_{mt}, I_t, Y_{ht}, N_{ht}, \bar{T}_{ht}) \quad (1.5)$$

(1.5) numaralı denklemi doğrusal fonksiyon şeklinde,

$$T^* = \alpha + X\beta + E\delta + M\pi + u \quad (1.6)$$

yeniden genelleştirerek formüle etmek mümkündür ki, burada, X vektörü göçmen işçinin yurt dışında edindiği iş deneyimi dışındaki tüm karakteristik özelliklerini, E vektörü yurt dışında edindiği iş deneyimini, M vektörü ise, ülkede kalan ailenin tüm karakteristik özelliklerini temsil etmektedir.

Elbadawi ve Rocha (1992), yurt dışında çalışan işçilerin yaş ortalaması arttıkça ülkelerine gönderdikleri döviz miktarında azalma yaşandığını belirtmektedir. Amuedo-Dorantes ve Pozo (2003) ise, ABD’de çalışan Meksikalı işçiler üzerine yapmış oldukları çalışmada, daha iyi gelir olanağına sahip olması nedeniyle yaşlı erkeklerin daha çok transfer etme eğiliminde oldukları sonucunu bulmuştur.

Murrugarra (2002), yaşı büyük olan aile reisine (60 yaşın üzerinde) daha fazla döviz transfer edildiğine işaret etmektedir ve bunu göçmen çocukların aile büyüklerine olan geleneksel sorumluluğu olarak açıklamaktadır. Aynı gerekçe ile, Germenji ve diğerleri (2001) de, Arnavut göçmen işçilerin yurt dışında kazandıklarını daha çok ailenin yaşlı üyelerine gönderdikleri sonucuna ulaşmıştır. Funkhouser (1995) ise, yaş faktörünün göçmen işçilerin El Salvador ve Nikaragua’nın başkentlerinde yaşayan ailelerine döviz transfer etme olasılığını ve düzeyini etkilemediği sonucunu elde etmiştir.

Buch ve diğerlerine göre (2002), farklı ülke ve bölgeler için yapılan bir çok çalışma göçmen işçi ve ailesinin eğitim düzeyinin işçi dövizlerinin temel belirleyicilerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Amuedo-Dorantes ve Pozo (2003), iyi eğitilmiş göçmen işçilerin ülkelere daha fazla döviz transferinde buldukları sonucuna ulaşmıştır. Murrugarra (2002) da, iyi eğitilmiş aile bireylerine sahip göçmen işçilerin ailelerine daha fazla döviz transfer ettiği sonucuna ulaşmıştır ki, bu durumun, iyi eğitilmiş aileden gelen göçmen işçinin de iyi bir eğitim alması ve eğitilmiş işçinin ise daha çok kazanması ve ailesine daha çok yardım etmesi şeklinde açıklanabileceğini ifade etmektedir. Funkhouser (1995) ise, eğitimin yurt dışında çalışan işçilerin ülkelere transfer etme olasılığını azalttığını ancak döviz miktarını artırdığını kaydetmektedir.

Serageldin ve diğerleri (1981), kazançlarını değerlendirme konusunda alternatif yolların farkında ve döviz kuru değişimlerine duyarlı olan eğitilmiş göçmen işçilerin göç ettikleri Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelere daha az döviz gönderme eğiliminde olduklarını gözlemlemiştir. Bununla birlikte, Gilani ve diğerleri (1981), Pakistan’dan Orta Doğu ülkelere göç

eden işçilerin ülkelerine gönderdikleri döviz miktarı üzerinde eğitim düzeyinin etkisi olmadığı sonucunu ortaya koymaktadırlar.

Göçmen kadınlar üzerinde yapılan bir çok çalışma bulunmakla birlikte (Phizackela, 1983; Moroksavic, 1984; Eelens ve Speckman, 1990; Zlotnik, 1990; Hondagneu-Sotelo, 1992, 1994, 2001), göçmen işçilerin cinsiyet farkına göre sergiledikleri ekonomik davranışları üzerinde çok az çalışma yapılmıştır. Semyonov ve Gorodzeisky'e (2003) göre, cinsiyet farkını göz önüne alarak göçmen işçiler arasında elde ettikleri kazanç ve ülkelerine gönderdikleri tasarruflar üzerinde çok az sistematik çalışma yapılmıştır¹².

de la Brière ve diğerleri (2002), de la Cruz (1995) ve Osaki (1999), işçi dövizlerinin göçmen işçinin cinsiyetine göre farklılık gösterdiğine işaret etmektedirler. de la Cruz'un (1995) ABD'de yaşayan Meksika kökenli beş göçmen aile üzerine yapmış olduğu çalışma kadın göçmenlerin erkeklere göre ülkelerine daha sık aralıklarla döviz transferinde bulduklarını, evlendiklerinde ise gönderdikleri döviz miktarındaki azalmanın sınırlı düzeyde kaldığını, aile bireylerinin tüketim harcamaları ve kardeşlerinin eğitimleri ile daha yakından ilgilendiklerini göstermektedir. Osaki (1999), Taylandlı; Vete (1995) ise, Yeni Zelandalı kadınların aile içindeki geleneksel rollerinden ötürü daha fazla döviz gönderme eğilimde olduklarını iddia etmektedirler. Rosendahl (1997) ise, Kübalı kadın göçmenlerin göç etmeyen aile bireylerine daha fazla ekonomik yardım yapacağına dair açık bir kanıt olmamakla birlikte, aile içindeki geleneksel rolleri itibarıyla hasta ve yaşlı akrabaları ile daha ilgili olduklarını belirtmektedir. Tacoli (1999) de, İtalya'da çalışan Filipinli göçmenler arasında kadın işçilerin daha çok transfer etme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte Swamy (1981), göçmen nüfus içindeki kadın oranının işçi dövizleri üzerinde negatif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Lozano-Ascencio (1993), yeni göçmenlerin para göndermeye devam edecekleri düşüncesi ile ABD'deki birinci ve ikinci kuşak Meksikalı göçmen

¹² Son dönemlerde göç akımının kapsamı ve yoğunluğu cinsiyet ayırımına göre önemli değişiklikler göstermiştir (Semyonov ve Gorodzeisky, 2003). Özellikle son yıllarda, küresel piyasalardaki iş fırsatlarından faydalanmak için daha çok kadın göç etmeye başlamıştır (Lauby ve Stark, 1988; Eelens ve Speckman, 1990; Zlotnik, 1990; Go, 1998; Tyner, 2002).

işçilerin ülkelerine transfer ettikleri döviz miktarını azalttıklarına işaret etmektedir. Fortsyth (1992), Pasifik adalarında çalışan göçmen işçilerin zaman içinde ülke ile olan bağılıklarının azalacağını ve bu nedenle, ülkelere gönderecekleri döviz miktarında düşme yaşanacağını iddia etmektedir¹³. Brown (1997, 1998), Sidney’de çalışan Samoalı ve Tongalı işçilerin ülkelere yapmış oldukları transferlerde zaman içinde azalmanın yaşanmadığını ifade etmektedir. Brown, Samoalı işçilerin yurt dışında kalış süreleri ile gönderdikleri döviz miktarı arasında anlamlı bir ilişki bulamamakla birlikte, Tongalı işçilerin yurt dışında çalıştıkları süre ile ailelerine gönderdikleri döviz arasında zayıf olmakla birlikte pozitif bir ilişki bulmuştur. Simati ve Gibson (2001), Tuvalu’ya gönderilen işçi dövizlerinin Tuvalulu göçmen işçilerin yurt dışında kalış süreleri ile birlikte azalma kaydetmediği sonucuna ulaşmıştır. Massey ve Basem (1992) ile Balderas (2003) da, benzer şekilde, ülkede kalan ailesi ile ilişkisi devam eden Meksikalı işçilerin uzun dönemden beri ABD’de çalışmalarına rağmen gönderdikleri döviz miktarında azalmanın görülmediğini, aksine artış kaydedildiğini belirtmektedir. Díaz-Briquets ve Pérez-López (1997) ise, ABD’ye iltica eden Kübalı göçmen işçilerin ülkelere dönüş imkânlarının zayıf olması nedeniyle ülkelerinde malî krizlerin yaşandığı dönemlerde bile, zaman içinde transfer ettikleri miktarda azalma görüldüğüne işaret etmektedirler.

1.1.2. İşçi Dövizlerini Etkileyen Güdüler

Lucas ve Stark (1985), göçmen işçilerin neden kazançlarının bir bölümünü ülkesinde kalan aile üyelerine gönderdiğini geliştirdikleri teorik model çerçevesinde, başkalarını düşünme (altruism), kendini düşünme (self-interest veya exchange), borcunu geri ödeme (loan repayment) ve güvence (insurance) güdülleri ile açıklamaya çalışmışlardır. İlk iki güdü göçmen işçinin kendi karakteristik yapısından kaynaklanmakla birlikte, son iki güdü aile bireyleri ile zımnen yapmış olduğu anlaşmaya dayanmaktadır.

İlk olarak, ülkede kalan ailesinin ek kazanç elde ederek tüketim düzeyini artırması için yurt dışında çalışan işçi tamamen fedakârlık güdüsü ile

¹³ Göçmen işçilerin yurtdışı kalış sürelerinin uzamasıyla ülkelere gönderdikleri döviz miktarının azalacağını ileri süren görüşe, literatürde, “işçi dövizlerinin zaman içinde azalması hipotezi” (remittance decay hypothesis) adı verilmektedir.

kazancının bir bölümünü ülkesine gönderebilir. İkinci olarak, göçmen işçi tamamen kendisini düşünerek, dayanıklı mal ile reel ve malî varlıkları satın alma veya yatırım yapma amacıyla ülkesine döviz transfer edebilir. Üçüncü olarak, eğitimi gibi beşerî sermayesine yapılan yatırımların aile bireyleri tarafından karşılanması halinde, göçmen işçi bu borcunu geri ödemek maksadıyla ailesine yurt dışında elde ettiği kazancının bir bölümünü transfer edebilir¹⁴. Son olarak, hanehalkları gönderilen dövizleri verimli bir hasatın elde edilememesi veya beklenmedik bir şekilde fiyatların artması nedeniyle uğradıkları gelir kaybını telâfi edebilmek için bir güvence olarak kabul edebilirler.

Stark (1995) ile Rapoport ve Docquier (2004), başkalarını düşünme güdüsüyle gönderilen transferleri incelemek için çerçevesini çizdikleri ekonomide, m ve h olmak üzere iki karar verici birim bulunmaktadır. Kendi harcamalarından oluşan fayda fonksiyonu, $V(C_i)$, $i=m,h$ ile diğerinin faydasından oluştuğu varsayılan her birimin fayda fonksiyonu, U_i , aşağıdaki gibi formüle edilmektedir.

$$U_m(C_m, C_h) = (1 - \beta_m) V_m(C_m) + \beta_m U_h(C_h, C_m) \quad (1.7)$$

$$U_h(C_h, C_m) = (1 - \beta_h) V_h(C_h) + \beta_h U_m(C_m, C_h) \quad (1.8)$$

burada β fedakârlık derecesini göstermek üzere $V' > 0$, $V'' < 0$ ve $0 \leq \beta_i \leq 1$ 'dir.

Yukarıdaki iki eşitliğin $V(C_i)$ cinsinden çözülmesi halinde,

$$U_m(C_m, C_h) = (1 - \gamma_m) V_m(C_m) + \gamma_m V_h(C_h) \quad (1.9)$$

$$U_h(C_h, C_m) = (1 - \gamma_h) V_h(C_h) + \gamma_h V_m(C_m) \quad (1.10)$$

sonucuna ulaşılmaktadır ki, burada

¹⁴ Glystos (1988), göç masraflarının da aile üyeleri tarafından karşılanması halinde bunun da ailenin göçmen işçiye yapmış olduğu yatırım olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir.

$$0 \leq \gamma_m = \frac{\beta_m(1-\beta_h)}{1-\beta_m\beta_h} \leq 1/2 \quad \text{ve} \quad 0 \leq \gamma_h = \frac{\beta_h(1-\beta_m)}{1-\beta_m\beta_h} \leq 1/2 \text{ 'dır.}$$

Böylece, göçmen işçinin fayda fonksiyonu, I_i transfer öncesi geliri göstermek üzere, aşağıdaki gibi yeniden yazılabilmektedir.

$$U_m(C_m, C_h) = (1-\gamma_m)V_m(I_m - T) + \gamma_m V_h(I_h + T) \quad (1.11)$$

$V(.) = \ln(.)$ olduğu varsayımı altında, (1.11) numaralı denklemin T 'ye göre ençoklaştırılmasından elde edilen birinci sıra koşulundan optimal işçi transferi, T^* , aşağıdaki gibi bulunmaktadır.

$$T^* = \gamma_m I_m - (1-\gamma_m)I_h \quad (1.12)$$

Buradan ise, $\partial T^*/\partial I_m > 0$, $\partial T^*/\partial I_h < 0$, $\partial T^*/\partial \beta_m > 0$ ve $\partial T^*/\partial \beta_h < 0$ olması nedeniyle başkalarını düşünme güdüsüyle yapılan transferlerin göçmen işçinin geliri ve fedakârlık derecesi ile doğru orantılı, ülkede kalan ailesinin geliri ve fedakârlık derecesi ile de ters orantılı bir ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Cox (1987) ile Rapoport ve Docquier (2004), kendisini düşünme güdüsüyle gönderilen transferleri inceleyebilmek için göçmen işçi ile göçmen işçinin ülkesinde, \bar{X} kadar, reel veya malî varlık satın almasında aracılık eden göç etmeyen ailesi olmak üzere birbirlerini düşünmeyen iki birimin yer aldığı bir model geliştirmişlerdir. Bu durumda, göçmen işçinin fayda fonksiyonu $V_m(C_m, \bar{X})$, ailesinin ise $V_h(C_h, \bar{X})$ olmaktadır. Diğer yandan, göçmen işçinin ailesi satın alma sürecinde aracılık yapmayı, ancak

$$V_h(I_h + T, \bar{X}) \geq V_h(I_h, 0) \quad (1.13)$$

koşulunun sağlanması halinde kabul etmektedir. Gönderilen transferin $T = T(\bar{X}, I_h)$ şeklinde tanımlanması halinde, örtük fonksiyon teorisinden,

$$\frac{\partial T}{\partial I_h} = - \frac{\partial V_h(I_h + T, \bar{X}) / \partial C_h - \partial V_h(I_h, 0) / \partial C_h}{\partial V_h(I_h + T, \bar{X}) / \partial C_h} > 0 \quad (1.14)$$

ve

$$\frac{\partial T}{\partial \bar{X}} = - \frac{\partial V_h(I_h + T, \bar{X}) / \partial \bar{X}}{\partial V_h(I_h + T, \bar{X}) / \partial C_h} > 0 \quad (1.15)$$

sonuçları elde edilmektedir. Burada, başkalarını düşünme güdüsünde olduğu gibi, ülkede kalan aile bireylerinin gelirindeki azalmanın işçi transferlerini her zaman artırmadığı, $\partial T / \partial \bar{X}$ 'nin yönünün ise \bar{X} 'in, tüketimin marjinal faydasına etkisine göre değiştiği görülmektedir.

Risk paylaşımı güdüsü incelenirken, Rapoport ve Dosquier (2004), iki dönemli ve iki bireyden oluşan bir ailenin yer aldığı bir iktisadi yapı geliştirmiştir. Bu modelde, her bireyin ilk dönemde elde ettiği kazancının I_0 kadar olduğu, ikinci dönemdeki kazançlarının ise ekonomideki belirsizlikler nedeniyle $I_h < \bar{I}_h$ iken ρ olasılıkla I_h ve $1-\rho$ olasılıkla \bar{I}_h arasında değiştiği varsayılmaktadır. Bu durumda, her iki bireyin sahip olduğu özdeş ve toplanabilir fayda fonksiyonunun beklenen değeri, $E(V_0)$, aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$E(V_0) = v(I_0) + \rho v(I_h) + (1-\rho)v(\bar{I}_h) \quad (1.16)$$

burada $v' > 0$ ve $v'' < 0$ 'dır.

Burada, bireylerden birisinin ekonomisinde belirsizliğin olmadığı ve ikinci dönemde I_m kadar kazanç elde edebileceği ülkeye göç edebilmesi için ikinci dönemin başında ödenmesi gereken göç masrafını, c , kredi kısıtlı olmaları (credit constraint) nedeniyle tek başlarına karşılamalarının mümkün olmadığı, ancak iki bireyin birlikte finanse edebileceği büyüklüğe sahip olduğu varsayılmaktadır.

$$I_0 < c < 2I_0 \quad (1.17)$$

Bu nedenle, ekonominin ilk döneminde, bu göç maliyetinin nasıl paylaşılacağı ve göç edilecek ekonomide belirsizliğin hakim olduğu, ikinci dönemde göç edecek bireyin ekonominin iyi ve kötü koşullarına göre diğer bireye ne kadar döviz transfer edeceğine ilişkin aşağıdaki gibi aralarında zımî bir anlaşma yapmaktadırlar.

$$\underset{\alpha, T_p, T_{1-p}}{\text{ençok}} E(V_m) + \lambda [E(V_h) - \bar{V}_h] \quad (1.18)$$

burada T_p ve T_{1-p} ekonominin kötü ve iyi durumlarında göç edecek bireyin transfer edeceği miktarını, α göç edecek bireyin karşılanması gereken göç masrafı içindeki payını, λ geride kalacak bireyin bu süreçte görece olarak anlaşma yapabilme yeteneğini, \bar{V}_h göç etmeyecek bireyin veri olan fayda düzeyini, (1.19) ve (1.20) numaralı denklemlerle tanımlanan $E(V_m)$ ve $E(V_h)$ ise göçmen bireyin ve ülkesinde kalan bireyin faydalarının beklenen değerini temsil etmektedir.

$$E(V_m) = v(I_0 - \alpha c) + \rho v(I_m - T_p) + (1 - \rho) v(I_m - T_{1-p}) \quad (1.19)$$

$$E(V_h) = v(I_0 - (1 - \alpha)c) + \rho v(I_h + T_p) + (1 - \rho) v(\bar{I}_h - T_{1-p}) \quad (1.20)$$

Bu veriler ışığında, (1.18) numaralı ençoklaştırma probleminin çözümünden, $v(.) = \ln(.)$ varsayımı altında optimal değerler aşağıdaki gibi bulunmaktadır.

$$\alpha^* = \frac{(\lambda - 1)I_0 + c}{(\lambda + 1)c}, \quad T_p^* = \frac{\lambda I_m - I_h}{\lambda + 1}, \quad T_{1-p}^* = \frac{\lambda I_m - \bar{I}_h}{\lambda + 1} \quad (1.21)$$

$\lambda = 1$ ve $I_m = E(I_h)$ varsayımı altında $\alpha^* = 1/2$ olmaktadır ki, bu durumda, göçten kaynaklanan belirsizlik yarısına kadar azalmakta ve beklenen fayda düzeyleri birbirlerine eşitlenmektedir. Göç maliyetinin kritik değer olan c^* 'den küçük olması halinde ise, bireylerden birinin yurt dışına göç etmesi daha optimal olmaktadır. Bununla birlikte, gerek göçmen işçinin gerekse de ülkede kalan bireyin gelirinin transfer edilecek döviz üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığı görülmektedir.

Rapoport ve Dosquier (2004), borcun geri ödenmesi güdüsünü incelemek için ℓ ülkede çalışan aile bireylerinin oranını göstermek üzere, üretim fonksiyonu $\eta\left(\ell - \frac{\theta}{2}\ell^2\right)$ olan tarım ile uğraşan çiftçi bir aileyi ele almıştır. Burada η toprağın niteliksel ve niceliksel verimliliğini gösterirken, θ iş gücünün azalan marjinal verimliliğini temsil etmektedir.

İki dönemli bir ekonomide, ailenin hiçbir bireyinin yurt dışına çalışmak için göç etmediği durumda, her dönemde gelir düzeyi birey başına

$$l_{h1} = l_{h2} = \eta - \frac{\theta}{2} \quad (1.22)$$

olmaktadır. Yurt dışına göç edilmesi halinde, l_m kadar gelirin elde edilebilmesi mümkün olmakla birlikte, göçün gerçekleşebilmesi için c kadar eğitim masrafının her birey için birinci dönemde karşılanması gerekmektedir.

Göçün ikinci dönemde gerçekleşeceği varsayımı altında, m yurt dışında çalışan aile bireylerinin oranını göstermek üzere, birinci dönemde $\ell = 1$ olmaktadır. Bu durumda, zorunlu tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilmek için l_{min} kadar asgari gelir düzeyine sahip olması ve c kadar eğitim maliyetine katlanması gereken ailenin kaç bireyini yurt dışına gönderebileceği

$$\eta\left(1 - \frac{\theta}{2}\right) - mc \geq l_{min} \Leftrightarrow m \leq \frac{\eta\left(1 - \frac{\theta}{2}\right) - l_{min}}{c} \equiv m_c(c, \eta) \quad (1.23)$$

şeklinde belirlenmektedir. (1.23) numaralı denklemden de görüleceği üzere, m teknoloji sabitine karşılık gelen η ile artacak, eğitim masrafı c ile azalacaktır. Bu nedenle, kaç bireyin yurt dışına çalışmak için göç edebileceği ailenin toplam gelirinin ençoklaştırması ile elde edilmektedir.

$$\text{ençok}_m \left\{ \eta - \frac{\eta\theta}{2} - mc + \eta(1-m) - \frac{\eta\theta}{2}(1-m)^2 + ml_m \right\} \quad (1.24)$$

Buradan optimal göçmen sayısı,

$$m^* = \begin{cases} 0, & -\eta + \eta\theta + I_m - c < 0 \\ 1, & -\eta + I_m - c > 0 \\ \frac{I_m - c}{\eta\theta} - \frac{1 - \theta}{\theta}, & \text{diğer} \end{cases} \quad (1.25)$$

olarak bulunmaktadır. Böylece, göç edebilecek aile bireyinin oranı (1.23) ve (1.25) numaralı denklemler yardımıyla görüleceği üzere c 'nin doğrusal azalan bir fonksiyonu olan m^* ve c 'nin azalan dış bükey fonksiyonu olan m_c 'nin asgari noktası olmaktadır, $m^{\text{eff}} = \min\{m^*, m_c\}$. Böylece, ülkesinde kalan her aile bireyi ailenin ortalama geliri, $I_m m^{\text{eff}} + \eta(1 - m^{\text{eff}}) - \frac{\eta\theta}{2}(1 - m^{\text{eff}})^2$, ile her bireyin yurt içinde kazandığı gelir, $\eta - \frac{\eta\theta}{2}(1 - m^{\text{eff}})$, arasındaki fark kadar yurt dışında yapılan transferlerden, T , yararlanmaktadır.

$$T = m^{\text{eff}} \left(I_m - \eta + \frac{\eta\theta}{2}(1 - m^{\text{eff}}) \right) \quad (1.26)$$

Rapoport ve Dosquier (2004), göçmen işçilerin sahip olduğu güdüler ile bazı sosyo-demografik özellikleri arasındaki ilişkiyi Tablo 1.1'deki özetlemektedir.

TABLO 1.1. GÜDÜLER İLE BAZI SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİ

Değişkenler \ Güdüler	Başkalarını Düşünme Güdüsü	Kendini Düşünme Güdüsü	Güvence Güdüsü	Borcunu Geri Ödeme Güdüsü
Göçmen İşçinin Eğitimi	doğrudan etkisi yok	doğrudan etkisi yok	doğrudan etkisi yok	> 0
Ülkeden Ayrı Kalış Süresi	≤ 0	doğrudan etkisi yok	doğrudan etkisi yok	doğrudan etkisi yok
Göçmen İşçinin Ülkeye Uzaklığı	≤ 0	doğrudan etkisi yok	doğrudan etkisi yok	> 0

Kaynak: Rapoport ve Dosquier, 2004

Bazı çalışmalar yurt dışında çalışan işçilerin başkalarını düşünme güdüsüyle hareket ettiklerini ve bu nedenle, ülkelerindeki ailelerinin gelirinin

artmasıyla gönderdikleri döviz miktarını azalttıkları sonucuna ulaşırken, bazı çalışmalar işçi dövizleri ile ülkede kalan ailenin geliri arasında bu tür bir ilişkinin bulunmadığını, göçmen işçilerin tamamen kendisini düşünme güdüsüyle ülkesine döviz transfer ettiğine işaret etmektedirler (Hysenbegasi ve Pozo, 2002).

1.2. Makro Ekonomik Etkenler

Russell (1986), işçi dövizlerini belirleyen makro ekonomik etkenleri göçmen işçi sayısı ve ücret düzeyi, işçi ihraç ve ithal eden ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin düzeyi, döviz kuru, işçi gönderen ve alan ülkelerin faiz oranları arasındaki fark, işçi gönderen ülkedeki politik risk unsurları ve göçmen işçinin transfer etme kolaylığı şeklinde sıralamaktadır.

İşçi ithal eden ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin düzeyi ile bu ülkelerde çalışan göçmen işçilerin sayısı ve reel kazançlarının işçi dövizleri üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır (Swamy, 1981; Straubhaar, 1986; Elbadawi ve Rocha, 1992; El-Sakka ve McNabb, 1999). Birks ve Sinclair (1979), işçi dövizlerini açıklamaya göçmen işçi sayısının tek başına yeterli olmayacağını belirtmekle birlikte, Russell (1986), bu etkenin yurt dışından yapılan işçi transferlerinin en önemli belirleyicileri arasında yer aldığını ifade etmektedir. Nitekim, Swamy (1981), Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya verileri ile yapmış olduğu çalışmada, yurt dışında çalışan işçilerin sayısı ile ücretlerinin işçi transferlerinde görülen değişmelerin yüzde 90'ından fazlasını açıkladığı sonucuna ulaşmıştır. Murrugarra (2002), Ermenistan'da, Blue (2004) ise, Küba'da işçi dövizlerinin göçmen işçi sayısı ile birlikte hareket ettiğini ifade etmektedirler. James (1991) ve Campbell (1992), Yeni Zelanda'ya göç sürecinin yavaşlaması ile birlikte Tonga'ya gönderilen işçi transferlerinde azalma yaşandığına dikkat çekmektedirler. Aydaş ve diğerleri (2004) ise, Türkiye verileri ile yapmış olduğu çalışmada, göçmen işçi sayısının ilk dönemlerde işçi dövizlerini pozitif yönde etkilediği, ancak zamanla bu ilişkinin ortadan kalktığı sonucuna ulaşmıştır.

Swamy (1981), Russell (1986) ile El-Sakka ve McNabb (1999), göçmen işçi sayısının ve ücretlerinin gerek işçi ihraç eden gerekse de işçi

ithal eden ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin düzeyini yansıttığından dolayı, millî gelirdeki dalgalanmalarının da işçi dövizlerinde dalgalanmalara yol açtığını iddia etmektedir. Nitekim, United Nations (1982), 1973-1974 yıllarında yaşanan petrol krizinden olumsuz yönde etkilenen Avrupa ekonomilerinden 600 bin göçmen işçinin ayrılması ile bu dönemde işçi dövizlerindeki azalmanın yakından ilişkili olduğuna işaret etmektedir.

Swamy (1981), işçi ithal eden ülkenin ekonomik faaliyetlerinde görülen devresel hareketlerin göçmen işçilerin ülkelere yapmış oldukları transferlerdeki devresel hareketlerin yüzde 70 ilâ yüzde 90'ını açıkladığını belirtmektedir. Higgins ve diğerleri (2002), dokuz Güney Amerikan ülkesi verisi ile yapmış oldukları analizde, ABD'deki işsizlik oranının bu ülkelere gönderilen döviz miktarını olumsuz yönde etkilediği sonucunu bulmuşlardır. Elbadawi ve Rocha (1992), yurt dışına işçi gönderen Kuzey Afrika ve Avrupa ülkelerinde de, göçmen işçi sayısının ve göç ettikleri ülkede elde ettikleri gelirlerinin işçi dövizleri ile pozitif ilişkili olduğunu ifade etmektedirler. Massey ve Basem (1992) ile Balderas (2003), Meksikalı; Lianos (1997) ise Yunan göçmen işçilerin gelirlerindeki artışın bu ülkelere gönderilen işçi dövizleri üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadırlar. Menjívar (1998), ABD'nin Los Angeles kentinde çalışan Salvadorlu ve Filipinli işçilerin gelirlerindeki artışın ülkelere gönderdikleri döviz miktarına da yansıdığını belirtmektedir. Abdel-Rahman (2003), Suudi Arabistan'da çalışan Bangladeş, Mısır, Hindistan, Pakistan ve Filipinli işçiler üzerinde yapmış olduğu çalışmada Suudi Arabistan'da kişi başına düşen millî gelir ile ücret düzeyinin bu ülkelere gönderilen işçi dövizlerini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Buch ve diğerleri (2002) de, göçmen işçinin ve ailesinin gelir düzeyinin işçi dövizlerinin temel belirleyicilerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Straubhaar (1986), Türkiye; Rocha (1989), Mağrib ülkeleri; Ketkar ve Ketkar (1989), Arjantin, Brezilya ve Meksika; Manuel (1990) ise, Latin Amerika ülkeleri için benzer sonuçlara ulaşmışlardır.

Makroekonomik düzeyde malî istikrarsızlığın, doğal afetlerin veya hastalıkların neden olduğu ekonomik krizler işçileri yurda döviz göndermeye iten önemli etkenler arasında sayılmaktadır (de la Brière ve diğerleri, 2000;

El-Sakka ve McNabb, 1999; Itzigsohn, 1995; Stark ve Lewis, 1988). El-Sakka ve McNabb (1999), işçi gönderen ülkede gelir düzeyinin azaldığı ve enflasyon oranının yükseldiği dönemlerde işçi dövizlerinin arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Stark ve Lewis'in (1988), Botswana verileri ile yapmış olduğu çalışma kuraklığın yaşandığı bölgelere daha çok işçi dövizini gönderildiğini göstermektedir. de la Brière ve diğerleri (2000) ise, Dominikli göçmen işçilerin ülkesinde kalan aile bireylerinin hastalanması veya ekonomik sıkıntı yaşamaması halinde daha fazla döviz transfer etme eğilimine girdiklerini belirtmektedirler. Gubert (2002) de, Batı Mali'de, iklim değişikliği ve aile üyelerinin hastalanması gibi doğal şokların işçi dövizlerini etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmaların aksine, James (1991) ve Campbell (1992), göç edilen ülke ekonomisinde yaşanan durgunluğun işçi dövizlerini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedirler. Higgins ve diğerleri (2002) de, benzer şekilde, göçmen işçilerin ayrıldıkları ülkede kişi başına düşen gelir arttıkça, ülkelerine daha fazla döviz gönderme eğilimine girdiklerini ortaya koymaktadırlar. Aydaş ve diğerleri (2004) de, Türkiye ekonomisinin büyümesinin göçmen işçiler tarafından ekonomik istikrar olarak algılandığını ve bu nedenle işçi dövizlerini artırdığını belirtmektedirler.

Ailenin ekonomik açıdan desteklenmesi yurt dışına göçün önemli sebepleri arasında yer alması itibarıyla göçmen işçinin ülkede kalan ailesinin ortalama gelir düzeyi azaldıkça, kazancının daha büyük bir kısmını ülkesine göndermesi beklentilere uygunluk göstermektedir (El-Sakka ve McNabb, 1999). Yurt dışına işçi gönderen ülkelerin bir çoğunda, yurt içi enflasyon oranı reel gelir düzeyinde dalgalanmalara neden olduğundan, yüksek enflasyonun yaşandığı dönemlerde göçmen işçinin ailesinin tüketim düzeyini sürdürebilmesi için daha fazla döviz ülkesine transfer etme eğilimine girmesi beklenmektedir¹⁵. Bu itibarla, El-Sakka ve McNabb (1999), Mısır'da gerçekleşen enflasyon ile işçi dövizleri arasında anlamlı ve pozitif bir sonuç bulmuştur. Bununla birlikte, Elbadawi ve Rocha (1992), yurt içindeki yüksek enflasyonun göçmen işçi tarafından belirsizlik ve risk olarak algılanacağından, daha az miktarda döviz gönderilmesine neden olacağını

¹⁵ Bununla birlikte, El-Sakka ve McNabb (1999), yüksek enflasyonun ulusal para biriminin değer kaybetmesine yol açması halinde göçmen işçinin ailesine daha fazla yardım etmesi gerekliliği üzerindeki baskıyı azaltacağını ifade etmektedir.

iddia etmektedir. Nitekim, Aydaş ve diğerleri (2004), istikrarsızlık göstergesi olan enflasyon oranı artışının işçi dövizleri üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Gytsos (1986) de, Yunanistan verileriyle yapmış oldukları çalışmada, yurt içi enflasyonun işçi dövizleri üzerinde negatif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tan ve Canlas (1989) ise, Asya ülkeleri üzerine yapmış olduğu analizde, bu ülkelerde görülen farklı devalüasyon ve enflasyon oranlarının, bu ülkelere gönderilen işçi dövizlerinin miktarındaki farklılıkları açıkladığını ifade etmektedir.

İşçi dövizleri göçmen işçinin yatırım projelerini gerçekleştirebilmek için arsa, ev veya mücevher gibi malî ve reel varlıkların alınması için ülkesine gönderilebilir. Bu durumda, yurt dışındaki işçinin ayrıldığı ve göç ettiği ülkedeki malî ve reel varlıklar ile yatırımların görece getirilerine göre portföyünü ne yönde değerlendireceğine karar vermesi söz konusudur. Ayrıldığı ülkedeki getirilerin yurt dışındaki alternatiflerine göre düşük olması halinde yurt dışındaki işçi, tasarruflarını yurt dışında tutma eğilimine girecektir. Adams (1991a), Mısır'ın kırsal kesimine gönderilen dövizlerin öncelikli olarak diğer varlıklara nispeten getirisi daha yüksek olan arsa alımında kullanıldığını belirtmektedir. El-Sakka ve McNabb (1999), bu konu üzerinde çalışma yapılabilmesi için yeterli verinin olmamakla birlikte, yurt dışındaki getirilerin daha yüksek olması halinde, göçmen işçilerin birikimlerini ülkesinde değerlendirme konusunda daha az istekli olacağını kabul etmektedir. Abdel-Rahman (2003), işçi alan ülkelerde nominal ve reel faiz oranlarının işçi gönderen ülkeye kıyasla daha yüksek olması halinde kişi başına düşen işçi dövizinin azalacağı sonucuna ulaşmıştır. Nayyar (1989) uluslararası piyasalarda faiz oranlarının düşmesi ile faiz farkının oluşması halinde Hindistan'a gönderilen transferler ile açılan hesapların arttığını savunmaktadır. Aydaş ve diğerleri (2004), Türkiye'deki faiz oranları ile uluslararası faiz oranları arasındaki farkın açılmasının işçi dövizlerini artırdığı sonucunu elde etmişlerdir. Faini (1994), ele aldığı beş Akdeniz ülkesinde reel döviz kurunu işçi dövizlerini belirleyen önemli etkenlerden biri olarak bulmuştur. Higgins ve diğerleri (2002) ise, döviz kurundaki oynaklığın işçi dövizlerini negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Swamy (1981) ve Straubhaar (1986) ise, işçi ihraç ve ithal eden ülkelerin faiz oranları arasındaki fark ile döviz kurunun ise toplam işçi döviz akımını etkilemediği sonucuna ulaşmıştır¹⁶. Chami ve diğerleri (2003) de, ele aldıkları kırk dokuz ülkenin ABD'nin reel faiz oranlarından farkı ile işçi dövizleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu durum ise, döviz kuru ve faiz oranları ile yurt dışında yaşayan işçilerin kazançlarını yurda gönderilmesini sağlamaya çalışan ülkelerin bu türdeki politikalarının etkinliğini sorgulamaktadır (El-Sakka ve McNabb, 1999).

El-Sakka ve McNabb (1999), yapılan makro ekonomik çalışmaların birbirleriyle çelişen sonuçlara ulaşmasını modellerde çok az makro ekonomik değişkenin bulunmasına ve karaborsadaki döviz kuru gibi önemli belirleyicilerin ihmal edilmesine bağlamaktadır. Russell (1995), tek bir döviz piyasasının olmasının, başka bir ifade ile karaborsanın olmamasının, işçi dövizlerinin resmî yollarla ülkeye girişini teşvik edecek önemli faktörlerden biri olarak görmektedir. Bununla birlikte, yurt dışına işçi gönderen ülkelerin bir çoğunda, döviz kurlarının piyasa fiyatlarının altında sabit tutulmaya çalışılması ulusal para biriminin değerlenmesine ve dövize olan talebin artmasına yol açmaktadır ki, bu durum göçmen işçinin yurt dışında elde ettiği kazancını karaborsada ulusal para birimine çevirebilmesine imkân tanımaktadır (El-Sakka ve McNabb, 1999). Dövizin karaborsa fiyatı ile resmî fiyatı arasındaki fark açıldıkça, göçmen işçi işlemlerini karaborsada yapmaya çalışacaktır. Aydaş ve diğerleri (2004), döviz kurunun karaborsa priminin işçi dövizleri üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu, bu nedenle, döviz kuru kontrollerinin işçi dövizlerini azalttığını ifade etmektedir. Bourdet ve Falck (2003) ise, Cape Verde'de uygulanmakta olan sabit döviz kuru rejimi ile döviz kuru riskinin azaldığını ve bu nedenle, Cape Verde'ye gönderilen işçi transferlerinde artış gözlemlendiğini ifade etmektedir. IMF (1996) de, döviz kuru beklentilerinin Cape Verde'ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

¹⁶ Elbadawi ve Rocha (1992), Swamy'nin faiz oranı ile işçi transferlerinin miktarı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamasının faiz oranı ile modelindeki diğer değişkenler arasındaki korelasyondan kaynaklanabileceğini iddia etmektedirler.

Chandavarkar (1980), gerçekçi döviz kuru uygulamaları ve döviz tevdiat hesabı açılması konusunda göçmen işçilere kolaylık sağlanması gibi makro ekonomik politikalar ile yurt dışına işçi gönderen ülkelerin işçi dövizlerinin gönderilmesini teşvik edebileceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, geçmiş dönemlerde ve günümüzde yurt dışına işçi gönderen ülkelerin bir kısmı işçi dövizlerini ülkelere çekebilmek için bir çok projeyi hayata geçirmişlerdir (Basch ve diğerleri, 1994; Bakan ve Stasiulus, 1997; Smith, 1999; Feldman-Bianco, 2000). Wahba (1991), Katselli ve Glytsos (1989) ve Chandavarkar (1980) da, gerçekçi faiz oranı ve döviz kuruna dayalı politikalar ile hükümetlerin işçi dövizlerinin büyük bir kısmının resmî kanallar ile ülkeye gönderilmesini sağlayabileceklerini savunmaktadırlar. IMF'nin (1996), Cape Verde verileri ile yapmış olduğu analizde, bu ülkeye giren işçi dövizlerinin göçmen işçilere özel olarak açılan döviz tevdiat hesaplarından etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Díaz-Briquets ve Pérez-López (1997), işçi ihraç eden ülkelerin işçi ithal eden ülkelerle ikili anlaşma imzalayarak göçmen işçilerin kazançlarından yapılacak zorunlu kesintiler ile işçi dövizlerini artırabileceğini belirtmektedir. Russell (1986), Taylor (1996) ile Puri ve Ritzema (2003), Kore, Filipinler, Çin, Pakistan, Tayland ve Bangladeş hükümetlerinin bu tür politikalar uyguladıklarını ifade etmektedirler. Puri ve Ritzema (2003), Kore hükümetinin resmî yollarla yurt dışına gönderilen işçilerin elde edecekleri kazançlarının en az yüzde 80'ini Kore bankacılık sistemi ile ülkeye göndermelerini şart koştuğunu ifade etmektedir¹⁷. Filipinler hükümeti de göçmen işçilerin niteliklerine göre kazançlarının yüzde 50 ilâ yüzde 80'ini ülkeye göndermelerine yönelik yasal düzenlemeler yapmakla birlikte, daha sonraları uygulamadaki güçlükler nedeniyle bu düzenlemeden vazgeçmiştir (Puri ve Ritzema, 2003).

Bununla birlikte, çok az sayıda olsa da, işçi ithal eden ülkelerin, örneğin ABD gibi, göçmen işçilerin ülkelerindeki ailelerine döviz göndermelerini kontrol altına almaya çalıştığı görülmektedir (Blue, 2004). Barberia (2002) ile Eckstein ve Barberia'ya (2002) göre, ABD'nin bu tür

¹⁷ Hyun (1989), Koreli göçmen işçilerin, bu yolla, minimum yasal sınırın üzerinde kazançlarının yüzde 90'ını ülkeye gönderdiklerini ifade etmektedir.

kontrollerinin Kübalı göçmenlerin ülkelerine yapmış oldukları transferler üzerinde etkisi sınırlı düzeyde kalmakla birlikte, Barberia (2002), söz konusu transferlerin Küba hükümetinin işçi dövizlerine ilişkin politikalarına oldukça duyarlı olduğunu ifade etmektedir.

Wahba'ya (1991) göre, aracı malî kuruluşların varlığı işçi dövizlerini belirleyen en önemli etkenlerden biridir. Wahba, bir çok göçmen işçinin malî aracı kuruluşların yeteri sayıda olmaması nedeni ile ülkelerine döviz göndermek için alternatif yollar kullandıklarını belirtmektedir. Karafolas (1998), Portekiz ve Yunan göçmen işçilerin ülkelerine gönderdikleri döviz ile ayrıldığı ülkenin yurt dışındaki banka şubesi sayısı arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bascom (1990) ise, işçi dövizlerinin artırılmasına yönelik olarak döviz transferlerine ilişkin düzenlemelerin iyileştirilmesini önermektedirler.

İKİNCİ BÖLÜM

YURT DIŞI İÇİ GÖÇÜ VE İÇİ DÖVİZLERİ

Göç kavramı insanlık tarihi kadar uzun olmakla birlikte, Türk toplumu bu kavramla geniş ölçüde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tanışmıştır. Abadan-Unat'a (2002) göre, işçilerin göç olgusu ile tanışıklığı bireysel tercihlerden çok toplum mühendisliği olarak adlandırılan planlama faaliyetleri ile gerçekleşmiştir¹⁸.

Türkiye ülkedeki işsizliği hafifletmek ve yurt dışındaki işçilerden döviz geliri sağlamak amacıyla yurt dışına işçi göçünü desteklemiş ve sonunda Avrupa işgücü piyasasına serbest girişi sağlamayı ummuştur¹⁹ (Martin, 1991). Böylece, Türkiye'nin toplumsal dokusunu büyük ölçüde deęiőtiren göç hareketi 1960 yılından sonra baş gösteren ekonomik sıkıntılar, işsizlik, döviz darlığı gibi etkenleri ortadan kaldırmak için düşünölen bir demografik çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekten de, bu çözüm Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (s. 456), "istihdam politikasının bir başka yönü de iş gücü fazlasının işgücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ölkelerine ihracıdır" şeklinde ifade edilmiştir.

Türkiye'den dışarıya düzenli işçi göçü 1961 yılında Türkiye ile Federal Almanya arasında "Alman İş Piyasası için Türkiye'den İşçi Alınması" anlaşmasının imzalanması ile başlamıştır. Bu akımın büyük boyutlara ulaşması ise, söz konusu anlaşmanın 1964 yılında yeniden düzenlenmesinden sonra gerçekleşmiştir. 1968-1969 yıllarına kadar yurt dışına göç, göç alan ölkelerin saptadıkları koşullara uygun kişilerin

¹⁸ Yılda binde 30 oranında artan Türk nüfusunun neden olduğu demografik baskı ve bu patlamanın çalışma piyasasına yaptığı baskı, özellikle, DPT'yi istihdam edilemeyen işgücünü ihraç etme konusunda planlar hazırlamaya itmiştir (Abadan-Unat, 1972a).

¹⁹ Hatta, Türkiye'nin sadece işçilerinin Avrupa'da serbest dolaşımını sağlayabilmek amacıyla Avrupa Topluluğu'na (AT) üyelik başvurusunda bulunduğunu iddia eden kimi yazarlar bulunmaktadır. Kubat (1979), Türkiye'nin öncelikli olarak işçilerine bir pazar bulmak için AT'ye üye olmaya istekli olduğunu kaydetmiştir. Yine Hönekopp ve Werner (1979), AT'nin Türk işçilerine topluluk içinde serbest dolaşım hakkını tanımayacağını ve bunun Türkiye'nin bakış açısı ile AT'ye tam üyeliğin esas cazibesini kaldırdığını, bu nedenle de, AT'ye üyelik başvurusunda bulunmayacağını iddia etmiştir.

seçilmesiyle oluşurken, daha sonraları göçe katılan kişilerin seçiminde İş ve İşçi Bulma Kurumu etkin olmaya başlamıştır (Friedrich Ebert Vakfı, 1991).

Yurt dışına göç edenlerin sayısı arttıkça, çoğu akademisyen ve bazı devlet yetkilileri göç olgusunu Türkiye için bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Kitlel olarak işgücü ihraç etmenin yaratacağı yüksek risklere rağmen, 1960 ve 1970'li yıllarda ülkemizin kalkınma hedeflerinin başarıya ulaşması giderek artan ölçüde işçi göçüne dolayısıyla da işçi dövizlerine bağlanmıştır²⁰. Bununla birlikte, işçi dövizlerinin sektörel ve bölgesel olarak optimum düzeyde kullanımının sağlanması için uyumlu politikalara olan ihtiyaç ülkemizde gecikmeli olarak algılanmış, işçi göçünün başladığı ve derinleştiği 1961-1973 döneminde hemen hemen tümüyle ihmal edilerek Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın gündemine kadar dikkat çekmemiştir (Şahinkaya, 2001). Oysa 1964-1972 döneminde toplam 2.018,5 milyon ABD doları tutarında işçi döviz girişi olmuş, 75 adet İşçi Şirketi ve Halka Açık Şirket kurulmuştur (İşletmeler Bakanlığı, 1979). Martin (1991) de, bazı Türk yetkilileri ile akademisyenlerin işçi göçünün önemini kavramalarının ancak Avrupa ülkelerinin yeni işçi alımını durdurduğu 1973-1974 yıllarına denk geldiğini, ardından da, işçi göçünü Türkiye'de ekonomik bir atılıma neden olmadığı için suçladıklarını belirtmektedir. Her ne kadar ilerleyen yıllarda petrol üreten Arap ülkelerine bir işçi göçü ortaya çıksa da, bu işçi göçü Batı Avrupa emek piyasalarına oranla sınırlı düzeyde kalmıştır (Küçükkalay, 1998).

Bu bölümde, ilk olarak, Türkiye'den yurt dışına işçi göçü kısaca incelenecektir (Bölüm 2.1). İkinci olarak, yurt dışından Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerinin boyutları üzerinde durulacaktır (Bölüm 2.2). Son olarak ise, işçi dövizlerinin ülke ekonomisine aktarılmasına yönelik olarak geliştirilen bazı düzenlemelere değinilecektir (Bölüm 2.3).

²⁰ Ülke dışı istihdam işgücünü dışarıya gönderen ülke açısından olumlu ve olumsuz sonuç doğurabilmektedir. Yurtdışında istihdam edilmek üzere işçi gönderen ülke yurtiçinde işsizliğin azaltılması, göç eden işçilerin her türlü ek maliyetinden kurtulma ve onların ülkeye getirebilecekleri döviz fazlalığı gibi avantajlarla karşı karşıya iken, ülke içinde bağımlılık oranının artması, kalifiye işçinin yurtdışına gitmesi, giden işçilerin hem gittikleri yerde hem de ileride geri döndükleri zaman ciddi sosyal uyumsuzluklarla karşı karşıya kalmaları gibi dezavantajlarla da karşı karşıya kalmaktadır (Küçükkalay, 1998)

2.1. Yurt Dışı İşçi Göçü

Türkiye'den yurt dışına işgücü göçü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan işgücü açığının bu ülkelerin kendi öz kaynaklarından karşılanamaması, buna karşın bu ülkeleri güneyden çevreleyen ve gelişmekte olan Akdeniz Havzası ülkelerinin kendi ekonomileri tarafından istihdam edilemeyen fazla işgücü arzıyla karşı karşıya kalması sonucunda ortaya çıkan büyük göç hareketlerinin bir parçasını oluşturmaktadır²¹ (DPT, 2001). Bu durum koloni ilişkileri olanları eski kolonilerden, olmayanları ise daha az gelişmiş ülkelere faal nüfus fazlalarını istemeye yöneltmiştir. 1960 yılına kadar Türkiye bu sürecin içinde yer almazken, 1960'lı yıllarla birlikte önce Almanya, ardından da diğer ülkelerin talepleri ile yurt dışına işçi göndermeye başlamıştır (Abadan-Unat, 2002).

1950'li yılların sonlarında ülkemizden Batı Avrupa ülkelerine önce bireysel planda başlayan göç 1960'lı yılların başından itibaren devlet tarafından da yurt dışı istihdam politikaları ile özendirilmiştir. 1961 yılında yürürlüğe giren Anayasanın her vatandaşa seyahat özgürlüğünü sağlaması da, Türk işçilerinin yurt dışına çalışmak üzere göç etmelerini kolaylaştırmıştır (Abadan-Unat, 1972b). Ülkemizdeki işgücü fazlasının yanı sıra aynı yıllarda hissedilen döviz sıkıntısı da yurt dışı istihdamın özendirilmesinin başlıca nedenleri arasında yer almıştır (DPT, 2001). Kırk yılı aşkın bir zamandır ise yaklaşık otuz ülkeye göç yaşanmaktadır. 2004 yılının Nisan ayı itibarıyla mevcut veriler ışığında, Tablo 2.1'de görüleceği üzere, yurt dışında 3,5 milyon Türk vatandaşı yaşamaktadır. Bunların 2 milyonu Almanya'da olmak üzere, toplam 3 milyonu Batı Avrupa ülkelerinde yaşamaktadır²².

²¹ 1960'lı yıllara kadar sadece Akdeniz ülkelerinden Batı Avrupa ülkelerine her yıl 800 bin işçi göç etmiştir (Kudat ve Sabuncuoğlu, 1980).

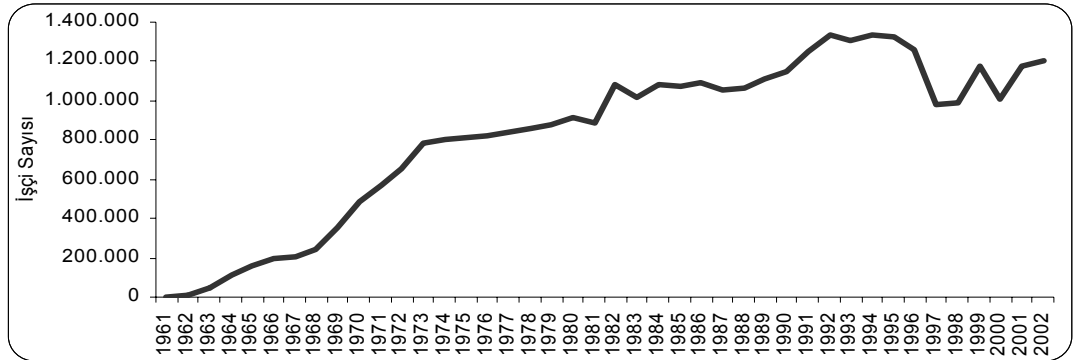
²² Türk göçmenleri Avrupa Birliği ülkelerine yapılan tüm göçlerin yüzde 24,4'ünü oluşturarak Avrupa'daki en büyük göçmen kesimi oluşturmaktadır (Uslu, 1999). Almanya'da ise, toplam 7,3 milyon toplam yabancı nüfus içinde en büyük nüfus grubunu oluşturmaktadır (Akkaya ve diğerleri, 2000). Alman vatandaşlığına geçenlerin dahil edilmesiyle ise bu sayı 2,4 milyona ulaşmaktadır (Suğanlı, 2003). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerine göre, 1972-2001 yılları arasında 501.135 Türk vatandaşı Alman uyruğuna geçmiştir.

TABLO 2.1. YURT DIŞINDA BULUNAN TÜRK VATANDAŞLARI (NİSAN 2004)

Ülkeler	Toplam Vatandaş Sayısı
Batı Avrupa Ülkeleri	3.027.067
Almanya	1.924.154
Fransa	341.728
Hollanda	330.709
Avusturya	130.000
Arap Ülkeleri	109.800
Suudi Arabistan	100.00
Libya	3.200
Kuveyt	3.000
Ürdün	1.289
Eski Sovyet Cumhuriyetleri	40.650
Rusya Federasyonu	18.000
Kazakistan	6.000
Türkmenistan	5.000
Azerbaycan	4.500
Diğer	342.287
ABD	220.000
Avustralya	56.261
Kanada	40.000
İsrail	22.000
Toplam	3.519.804

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

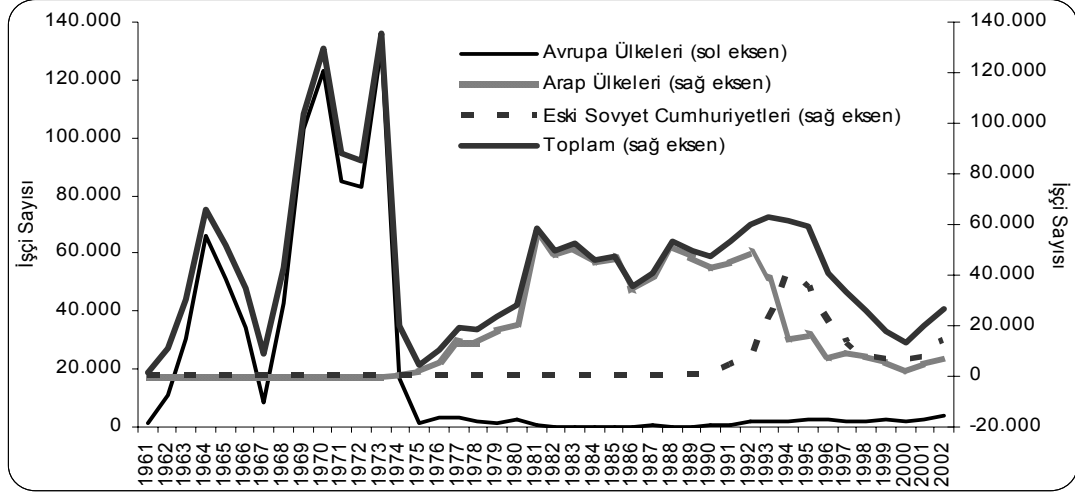
Başlangıçta çalışmak amacıyla yurt dışına giden ve belirli bir tasarrufta bulunduktan sonra Türkiye'ye dönmeyi planlamış olan Türk işçileri bugün koşulların değişmesi, aile düzeninin kurulması, ikinci ve üçüncü kuşağın yetişmesi ile birlikte buldukları ülkelerde kendilerine bir yer edinme çabası içine girmişlerdir. Yurt dışında çalışan işçiler, böylece, konuk işçi konumundan çıkmış, yerleşik bir Türk varlığı haline gelmişlerdir. Grafik 2.1'den görüleceği üzere, 1973 yılından itibaren yurt dışında çalışan toplam işçi sayısındaki artış hızı azalmakla birlikte, 2002 yılı itibarıyla sayıları 1,2 milyona ulaşmıştır.

Grafik 2.1: Yıllar İtibarıyla Yurt Dışında Çalışan Toplam İşçi Sayısı (1961-2002)

Kaynak: İş ve İşçi Bulma Kurumu

Resmî yollarla yurt dışına çıkan işçi sayısını ise Grafik 2.2'in incelenmesinden de görüleceği üzere, 1970'li yılların ikinci yarısına kadar Batı Avrupa ülkelerine giden işçiler belirlerken, bu yıldan sonra Arap ülkeleri ile özellikle 1990'lı yıllardan itibaren eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne çalışmak üzere giden işçilerin belirlediği görülmektedir.

Grafik 2.2: Yurt Dışına Gönderilen İşçi Sayısı (1961-2002)

Kaynak: Aydaş ve diğerleri, 2004 ile İş ve İşçi Bulma Kurumu

Bu itibarla, Türkiye'den yurt dışına göç sürecini Avrupa ülkelerine, Arap ülkelerine ve eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne göç olmak üzere üç aşamada incelemek mümkündür. Abadan-Unat'a (1995) göre, Batı Avrupa ülkelerine göç süreci bireysel düzeyde 1960 yılından önce başlasa da²³, Türkiye ve Almanya arasında 1961 yılında imzalanan "Alman İş Piyasası için Türkiye'den İşçi Alınması" anlaşmasının 1964 yılında yeniden düzenlenmesi ile hız kazanmıştır²⁴. Türkiye, Almanya'nın ardından sırasıyla 1964 yılında Avusturya, Hollanda, Belçika, 1965 yılında Fransa ve 1967 yılında İsveç ile ikili anlaşmalar yapmak suretiyle Batı Avrupa'ya işgücü göçünü devlet eliyle düzenlemeye çalışmıştır (Gökdere, 1978b, Kutal 1979, Uslu, 1999). Bununla birlikte, İçduygu'ya (1998) göre, ilerleyen yıllarda yurt dışına göç ikili

²³ Keyder ve diğerleri (1988), 1960 yılında Almanya'da 1.700 Türkün çalışmakta olduğunu belirtmektedir.

²⁴ Ersun ve diğerlerine (1996) göre, Almanya 1955 yılından itibaren İtalya, Yunanistan ve İspanya ile "İşçi Mübadele Anlaşmaları" yaparak yabancı işçi getirme yoluna gitmesine rağmen, 1961 yılında işgücü açığının 320 bine ulaşması nedeniyle Türkiye ile işçi alımı için ikili anlaşma yapma yoluna gitmiştir.

anlaşmaların kapsamından bağımsız olarak kendi dinamik yapısı ve mekanizması çerçevesinde şekil değiştirmiştir²⁵.

Martin (1991), bir bütün olarak, Batı Avrupa'ya giden Türk göçmenlerin çoğunu niteliksiz işçiler oluşturmakla birlikte, 1960'lı yılların başında yurt dışına giden Türklerin nitelikli işçiler olduğunu belirtmektedir. Adler (1981), 1960'lı yılların ortalarında Türkiye'nin nitelikli işgücünün yaklaşık beşte birinin yurt dışına gittiğini ifade etmektedir. Abadan-Unat (2002) da, Batı Avrupa ülkelerine işgücü gönderen Akdeniz ülkeleri arasında Türkiye'nin 1973 yılına kadar yurt dışına en yüksek oranda nitelikli işgücü ihraç ettiğini, bu dönemde nitelikli işgücünün yüzde 17'sinin yurt dışına göç ettiğini ifade etmektedir²⁶.

Batı Avrupa ülkeleri Türkiye'den düzenli ve yığın halinde işgücü talebine 1966-1967 yıllarında Almanya'nın yaşadığı ekonomik kriz nedeniyle ara, 1973 yılındaki petrol kriziyle de son vermiştir. 1973 yılından günümüze kadar ise, Avrupa ülkelerine göç aile birleştirmesi (Kurtuluş ve Onan, 2001) ile turist ve mülteci akımı gibi yasal olmayan yollarla (Köksal, 1986) gerçekleştirilmektedir.

1973 yılından itibaren petrol fiyatlarında meydana gelen artışların etkisi ile ülkelerinde imar ve kalkınma hamleleri başlatan Libya ve Orta Doğu ülkelerine işçi gönderilmeye başlanılmıştır (Serin, 1982; Ekin, 1983; Atabek, 1984 ve DPT, 2001). Bununla birlikte, Koç ve Onan (2001), bu ülkelerin gerek altyapı düzenlemelerini esas itibarıyla bitirmeleri gerek petrol fiyatlarının düşme eğilimine girmesi gerekse de Körfez Krizi'nin istenmeyen koşulları beraberinde getirmesi 1990 yılından itibaren Arap ülkelerine çalışmak için giden işçi sayısında azalmaya yol açmıştır. 1990'lı yıllardan

²⁵ İkili anlaşmalar, başlangıçta, işçilerin bir veya iki yıl dönüşümlü olarak çalışmalarına imkân vermesine karşın, yeni işçilerin eğitimi gibi ek maliyet gerektirmesi nedeniyle bu uygulamaya son verilmiş ve böylece geçici göçmen işçiler, kalıcı bir nitelik kazanmıştır (Mandel, 1993)

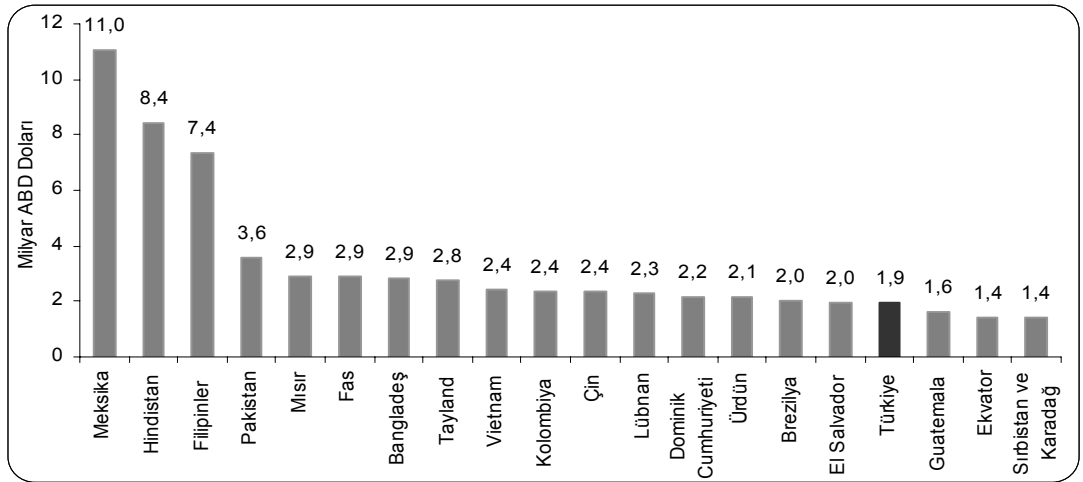
²⁶ Özellikle İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1970 yılında 337 bin, 1975 yılında ise 885 bin nitelikli işgücü eksikliğinden bahsetmektedir. Abadan-Unat (1986), bu kadar çok sayıda nitelikli işgücünün yurt dışına gönderilmesine Türk işverenlerinin ve DPT'nin karşı çıktığını, fakat işçi dövizlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle sadece Zonguldak maden işçilerinin yurt dışına göç etmelerine sınır konulduğunu kaydetmektedir. Abadan-Unat (2002) da, 1964-1973 yılları arasında Türkiye'den yaklaşık 9 bin ilkökul öğretmeninin asıl mesleklerini gizleyerek sanayi işçisi olarak çalışmak üzere yurt dışına çıktığını belirtmektedir. Diğer Türk yazarları tarafından da beyin göçü ile yapılmış bir çok çalışma bulunmaktadır (Egemen, 1968; Aybars ve diğerleri, 1971; Kösemen, 1971; Oğuzkan, 1971; Tezcan, 1971; Başaran, 1972; Güçüz, 1972; Abadan-Unat, 1973; Güvenç, 1973; Tolunay, 1973; Çetiner, 1974; Enç, 1974; Görgün, 1974; Gülmez, 1974; Korkmaz, 1974; Dereli, 1975; Gökdere, 1978; Kuşçu, 1975, 1979; Eren, 1980; Erkal, 1981; Göker, 1982; Şahinöz, 1982).

itibaren ise daha önceki yıllardaki yoğunlukta olmamakla birlikte, eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne işçi gönderilmektedir.

Arap ülkeleri ile eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne giden işçilerin tamamına yakını Türk inşaat firmalarında çalışmakta olup üstlenilen işin sona ermesiyle Türkiye'ye geri dönmektedirler (DPT, 2001). Bu nedenle, Batı Avrupa ülkelerine göç, işçilerin aileleri ile birlikte gerçekleştirdikleri uzun dönemli bir süreç iken, Arap ülkeleri ile eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne göçün ise daha çok erkek ağırlıklı ve kısa dönemli bir nitelik taşıdığı görülmektedir (İçduygu ve Sirkeci, 1998).

2.2. İşçi Dövizleri

Türkiye işçi dövizleri alanında gelişmekte olan ülkeler içinde önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Grafik 2.3'de görüleceği üzere 2002 yılında 1,9 milyar ABD doları ile tüm gelişmekte olan ülkeler içinde on yedinci sırada bulunmaktadır.

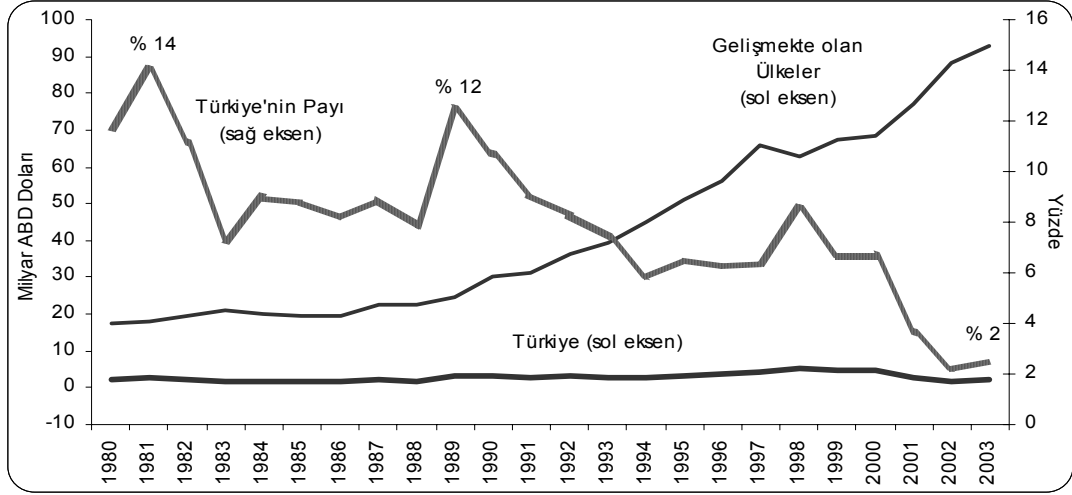

Grafik 2.3: 2002 Yılında İşçi Dövizlerinde İlk Yirmi Ülke

Kaynak: Dünya Bankası

Bununla birlikte, Dünya Bankası verilerine göre Türkiye gelişmekte olan ülkeler arasında 1980 yılında üçüncü, 1985 yılında dördüncü, 1990 yılında ikinci, 1995 yılında beşinci, 2000 yılında ise dördüncü sırada yer almaktaydı. Türkiye'nin sıralamada gerilemesinin nedeni işçi dövizlerine yönelik geliştirilen politikaların yetersiz kalması ile açıklanabilir. Nitekim, Grafik 2.4'den Türkiye'nin gelişmekte olan ülkelere gönderilen toplam işçi

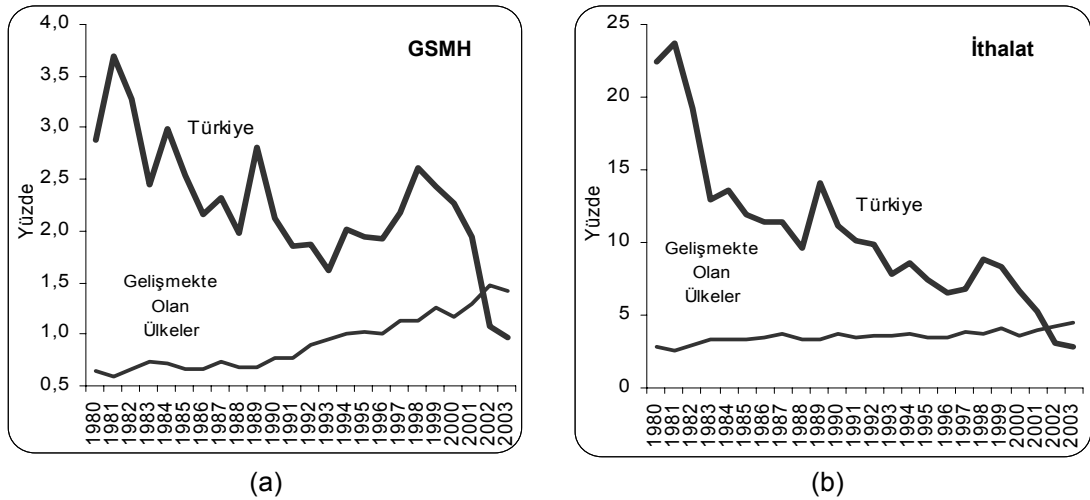
dövizlerinden 1981 yılında yüzde 14, 1989 yılında yüzde 12 oranında pay alırken, bu oranın 1998 yılından itibaren azalma eğilimine girdiği ve 2003 yılında yüzde 2'ye kadar gerilediği görülmektedir.

Grafik 2.4: Türkiye ve Gelişmekte olan Ülkelerde İşçi Dövizleri (1980-2003)

Kaynak: Dünya Bankası, TCMB

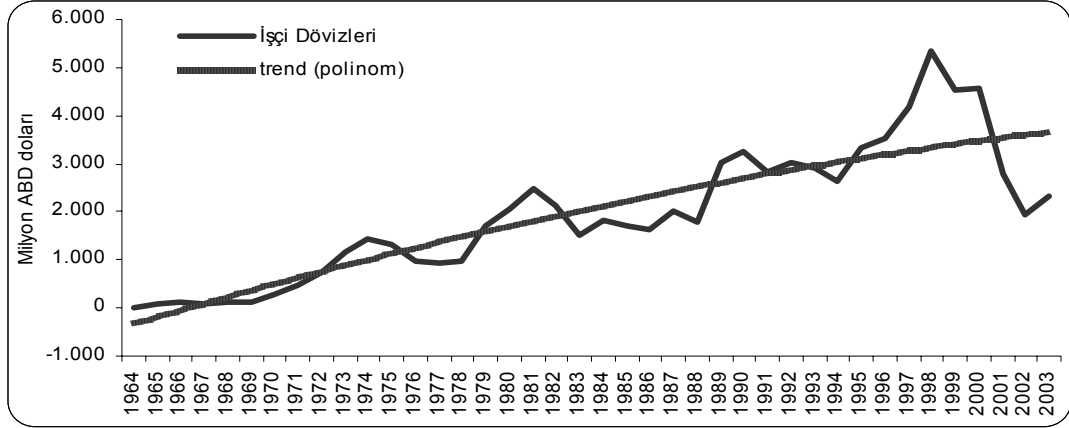
Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerinin Gayrisafi Millî Hasıla (GSMH) ve ithalata oranı dikkate alındığında da, bir gerilemeden söz etmek mümkündür. Grafik 2.5 (a) ve Grafik 2.5 (b) incelendiğinde gelişmekte olan ülkelerde her iki oranın da istikrarlı bir şekilde artarken, Türkiye'de bu eğilimin hem istikrarsız bir yapıya sahip olduğu hem de azalma yönünde olduğu göze çarpmaktadır.

Grafik 2.5: Türkiye ve Gelişmekte olan Ülkelerde İşçi Dövizlerinin GSMH ve İthalata Oranı (1980-2003)

Kaynak: Dünya Bankası, TCMB

Türkiye'ye işçi döviz akımı, 1964 yılında 8 milyon ABD doları ile başlamıştır²⁷. Diğer gelişmekte olan ülkelerin gerisinde kalsa bile, Grafik 2.6'da görüleceği üzere, işçi dövizleri uzun dönemde artış göstermiştir.

Grafik 2.6: Türkiye'de İşçi Dövizleri (1964-2003)

Kaynak: TCMB

İlk yıllarda Türkiye'ye giren işçi dövizlerinin düşük olması ilk giden işçilerin sayıca az olmasından ve öncelikli olarak kazançlarının büyük bir kısmı ile temel yerleşme masraflarını karşılamalarından kaynaklanmaktadır. 1964 yılından itibaren ise, Türk işçilerinin başlangıçta Türkiye'ye kesin dönüşü düşünmeleri nedeniyle tüketim ve tasarruf eğilimlerini değiştirmemeleri tasarruflarının tamamına yakını Türkiye'ye transfer etmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte, 1966-1967 yıllarında Almanya'da yaşanan ekonomik krizin etkisiyle yurt dışına gönderilen işçi sayısındaki azalma ve göç eden işçilerin bir kısmının da işlerini kaybetmesi 1967 yılında işçi dövizlerinin önemli ölçüde azalmasına yol açmıştır²⁸.

1970 ve 1974 yıllarında Türk lirasının çeşitli kereler devalüe edilmesi, 1970-1974 yılları arası dönemde işçi dövizlerinde artışı da beraberinde getirmiştir. 1975 yılının sonunda Avrupa'yı saran işsizlik dalgası ise Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerinin 1975-1978 yılları arasında azalmasına neden olmuştur. 1976 yılında üç kez, 1977 yılında iki kez ve 1978 yılında üç

²⁷ 1963 yılından önce, işçi dövizlerinin çok düşük seviyede olması nedeniyle ödemeler dengesinde yer almamıştır (Aydaş ve diğerleri, 2004).

²⁸ İş ve İşçi Bulma Kurumu verilerine göre, 1966 yılında 34 bin Türk vatandaşı Almanya'ya istihdam edilmek üzere gönderilirken, bu sayı 1967 yılında 8 bine düşmüştür. Abadan-Unat (1971) ise, Almanya'da krizin başladığı 1966 yılının Eylül ayında Almanya'da istihdam edilen Türk işçi sayısının 161 bin iken, krizin doruğa ulaştığı 1967 yılının Mart ayında 134 bine gerilediği ifade etmektedir.

kez kur ayarlamasına gidilmesine karşın, işçi dövizlerinin önemli bir bölümünün karaborsada bozdurulması nedeniyle artış sağlanamamıştır.

1979 yılında ikili kur döviz politikasının uygulamaya konulması, 1980 yılında Türk lirasının yeniden devalüe edilmesi, ticari bankaların Avrupa ülkelerinde şube ve temsilcilikler açmaya başlaması ve Arap ülkelere doğru göçün artmaya başlaması ile 1979-1982 arası dönemde işçi dövizlerinde artış kaydetmiştir. Bu dönemde, döviz karşılığı kısa dönem askerlik uygulaması, işçi dövizlerinin efektif karşılığının nakde çevrilmesinde uygulanan kesintinin kaldırılması ve Türkiye'ye gelen işçilerin bildirme zorunluluğu olmaksızın ülkeye döviz getirmelerine izin verilmesi gibi etkenler de söz konusu artışa katkıda bulunmuştur.

1981 yılında Almanya'da çalışan işçilerin Türkiye'deki ailelerini getirebilmelerine olanak tanınması ve 1983-1984 yıllarında Almanya'nın geri dönen Türk işçilerine teşvik primi uygulaması 1983-1988 yıllarında işçi dövizlerinde azalmaya yol açmıştır. Bu nedenle, 1961-1981 yılları arasında ailelerinin geçimlerine katkıda bulunmak için ülkeye döviz transfer eden Türk işçileri, artık, 1981 yılından itibaren yatırım amacıyla Türkiye'ye döviz transferinde bulunmaya başlamışlardır.

1990'lı yıllardan itibaren ise, yurt dışındaki ikinci neslin daha yüksek gelirli işlerde çalışması ve bu dönemde girişimciliğin artması yurda gönderilen işçi dövizlerinde de artışı beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte, ortaya çıkan girişimcilik süreci Türkiye'ye önceden aktarılan dövizin bir kısmının geri çağrılmasına da neden olmuştur (ATİAD, 2001).

Geçmiş dönemlerde, kur ayarlamaları genellikle işçi dövizlerini artıran bir etken olarak rol oynarken, 1994 ve 2001 yıllarındaki devalüasyonların istikrarsızlık olarak algılandığı ve işçi dövizleri üzerinde olumsuz etki yaptığı görülmektedir. Nitekim, bu durumu Suğanlı (2003, s.96), "malî piyasaların, yurt dışındaki Türklerin birikimlerini değerlendirmeye uygun olduğu dönemlerde havale edilen paralar artmakta, kriz dönemlerinde ise azalmaktadır" şeklinde açıklamaktadır.

2.3. Yurt Dışında Çalışan İşçilere Yönelik Geliştirilen Bazı Düzenlemeler

2.3.1. Yurt Dışındaki İşçilere Verilen Özel Krediler

1964 yılında çıkarılan özel yasa ile Türk işçilerinin tasarruflarının anayurda getirmek amacıyla herhangi bir devlet bankasında döviz hesabı açtıran yurt dışında çalışan işçilere ulusal çapta özel kredi kolaylıkları getirilmiştir. (Abadan-Unat, 2002). Bu çerçevede, Emlâk Kredi Bankası tasarruflarını Yapı Konut Tasarruf, Konut Kredisi veya İşçi Konut Kredisi hesabında bloke eden yurt dışında çalışan işçilere konut kredisi vermiştir. İlk kez 1968 yılında 3020 konut hesabı açılmakla birlikte, 1975 yılının başı itibarıyla bu sayı 738'e kadar düşmüştür (Çimen, 1976). Emlâk Bankası ise, ilerleyen yıllarda, Almanya'da bulunan Türk işçilerinin bu ülkede açtırdıkları Yapı Tasarruf Hesaplarından doğan kredilerini Türkiye'de kullanabilmelerine aracılık yapmıştır (TCMB, 2000).

Halk Bankası tarafından 1975 yılından sonra yurt dışında çalışanlara özgü olarak döviz karşılığı hesap açtıranlara Türk lirası cinsinden kredi verilmesine yönelik özel kredi planı geliştirilmiştir. Bununla birlikte, 1975 yılında bu özel krediye yurt dışında bulunan sadece 173 işçi başvurmuştur (Abadan-Unat, 2002).

Ziraat Bankası ise, döviz bozdurarak İşçi Tarım Kredisi Tasarruf Hesabı veya döviz yatırarak döviz tevdiat hesabı açtıran yurt dışından dönen işçilere tarımsal amaçlar için ziraat kredi vermektedir (TCMB, 2000). Bununla beraber, Abadan-Unat (2002), bu olanaktan yararlananların da sayısının sınırlı olduğu belirtmektedir.

Ulusal bankaların sundukları kredi biçimleri dışında yabancı kaynaklı kredi uygulaması da geliştirilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye ile Almanya arasında 1972 yılında imzalanan ikili anlaşma uyarınca KSF-I adı altında Halk Bankası nezdinde özel bir fon oluşturulmuştur (TCMB, 2000). Bu fondan yararlanabilmek için yurt dışında yaşayan işçilerin anayurda kesin dönüş kararını vermeleri ve Türkiye'de küçük bir işletme açmayı isteme koşulları

konulmuştur²⁹ (Abadan-Unat, 2002). Çimen (1976), fonun sınırlı kredi olanaklarıyla faydalı olamadığını ifade etmektedir. Abadan-Unat (2002) ise, yurda kesin dönüş yapan işçilerin sayısının beklentilerin altında olması nedeniyle bu uygulamanın başarıya ulaşmadığını kaydetmektedir. Ayrıca, Halk Bankası tarafından Türkiye ile Almanya arasında imzalanan anlaşma çerçevesinde, Almanya'da çalışıp kendi istekleriyle yurda kesin dönüş yapan ve KSF-I fonundan yararlanma koşullarını taşıyan vatandaşlara kurdukları işletmelerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini önlemeye yönelik yatırımlarının finanse edilmesi amacıyla Çevre Koruma Fonu'ndan kredi verilmektedir (TCMB, 2000).

2.3.2. Yurt Dışındaki İşçilerin Açtılabildikleri Özel Hesaplar

Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM), 1967 yılında başta yurt dışındaki işçilerin Türkiye'ye döviz göndermelerini teşvik etmek ve böylece döviz rezervlerini artırmak amacıyla 1967 yılında hayata geçirilmiştir (TCMB, 1989). Başlangıçta, fazla ilgi görmeyen DÇM hesapları, faiz oranları Avrupa piyasasında uygulanan faiz oranlarının üstüne çıktığında, tutar olarak büyük artış göstermiştir (Berker ve diğerleri, 1989). 1972 yılına kadar sürekli artış gösteren DÇM hesapları bu tarihte 462 milyon ABD dolarına ulaşmıştır (Feyzibeyoğlu, 1979). Bu hesaplar, 1972-1975 yılları arasında tasfiye edilmeye çalışılsa da, 1975 yılında döviz rezervlerindeki azalma nedeniyle DÇM uygulamasına yeniden başvurulmuştur. Bu uygulama 1975 ve 1976 yıllarında döviz darboğazına geçici bir çözüm getirmiştir. Döviz rezervlerinin yüzde 98'inin oluşturan DÇM hesapları 1975 yılından 1979 yılına kadar 2,2 milyar ABD dolarına ulaşmıştır.

Artam'ın (1981), Türkiye'nin saygınlığını zedelediği bir uygulama olarak nitelendirdiği DÇM sistemine 1979 yılında son verilmiştir. Bu tarihten sonra, Merkez Bankası tarafından üstlenilen DÇM borçları 1983 yılında bütünüyle tasfiye edilmiştir. Evgin'e (2002) göre, DÇM sistemi uygulandığı sürece bir çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Yeterli döviz rezervi olmadığından DÇM hareketleri krize yol açmış, kur garantisi nedeniyle sosyal

²⁹ Çimen'in (1976) başlangıçta kredi kaynaklarının yarısı Türkiye'den yarısı ise Almanya'dan sağlandığı bu özel fona 1994 yılından itibaren katkı yapılmamaktadır (DPT, 2001).

maliyet ortaya çıkarmış ve ayrıca özel sektörün yurt dışından yüksek faiz ve komisyon vererek döviz toplaması borç maliyeti etkinliğini ortadan kaldırmıştır.

DÇM hesaplarının istenilen faydayı sağlayamaması otoriteleri yeni yöntemler arayışına sevk etmiştir (Suğanlı, 2003). Bu bağlamda, yine, başta yurt dışında çalışan Türk vatandaşlarının tasarruflarını ülke ekonomisine kazandırmak ve ülkenin içinde bulunduğu döviz sıkıntısını gidermek amacıyla 1976 yılında Merkez Bankası nezdinde Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesabı (KMDTH) açılması uygulamasına başlanmıştır (TCMB, 1980). Başlangıçta, Merkez Bankası tarafından alım-satımı yapılan dövizler karşılığında herhangi bir limit aranmaksızın açılabilen KMDTH'nin hesap açma tutarına 1984 yılında ve döviz cinsine ise 1989 yılında sınır konulmasına karşın, 1993 yılında KMDTH adı altında yurt dışındaki Türk işçilerin birikimleri 7 milyar ABD dolarına ulaşmıştır (Çetin, 2004).

1994 yılında ise Türkiye'de yaşanan ekonomik kriz ve dış borçlanma imkânlarında görülen sıkıntılar sonucu yeni döviz kaynakları arama yoluna gidilmiş ve Süper Döviz Hesabı (SDH) açılmaya başlanmıştır³⁰. KMDTH'ye kıyasla avantajları bulunması nedeniyle SDH'nin, Merkez Bankası nezdindeki işçi hesapları içindeki payı 1999 yılında yüzde 25, 2002 yılında ise yüzde 50'yi aşmıştır. 2003 yılında ise işçi hesapları, yüzde 74'ü SDH olmak üzere 17 milyar ABD dolarına ulaşmıştır.

2.3.3. Köy Kalkınma Kooperatifleri ve İşçi Şirketleri

Martin'e (1991) göre, Türkiye, Köy Kalkınma Kooperatifleri ve İşçi Şirketleri adı altında göç ile bağlantılı olarak iki benzersiz kalkınma programını uygulamaya koymuştur. Köy Kalkınma Kooperatifleri projesi hem kırsal kalkınmayı geliştirmek hem de çalışmak için yurt dışına göç etmek isteyenlere öncelik tanımak için 1962 yılında uygulamaya geçirilmiştir. Buna göre, yurt dışına gitmek isteyen Türk işçileri doğup büyüdükleri köy için çeşitli kalkınma projelerini gerçekleştirmek amacıyla kurulacak kooperatiflere

³⁰ KMDTH ve SDH arasında işleyişleri bakımından bulunan başlıca farklılıklar şu şekilde sıralanmaktadır: (i) KMDTH euro, ABD doları, İngiliz sterlini ve İsviçre frangı üzerinden açılabilirken, SDH sadece euro ve ABD doları üzerinden açılabilir. (ii) KMDTH bir ve iki yıl vadeli açılabilirken, SDH bir, iki ve üç yıl vadeli olarak da açılabilir. (iii) KMDTH, SDH'ye nispeten daha düşük döviz karşılığı açılabilir. (iv) KMDTH'ye SDH'ne nazaran daha düşük faiz oranı uygulanmaktadır.

katıldıkları ve yurt dışında edinecekleri tasarruflarla üyesi olacakları bu kooperatifleri destekleyeceklerini taahhüt ettikleri takdirde yurt dışına işçi olarak sıra beklemeden gidebileceklerdi (Ersun ve diğerleri, 1997).

1965-1973 yılları arasında 1400 kadar köy kalkınma kooperatifi kurulmuş³¹, ancak bunların çoğu sadece sıra beklemeksizin yurt dışına gitmek için kullanıldıklarından, amaç elde edildikten sonra işlememiş, gerçek anlamda kurulan kooperatifler ise bilgisizlik ve işletme hatalarından dolayı başarılı olamamıştır (Can ve Can-Engin, 1995). Abadan-Unat (2002) ise, kooperatiflerin başarısını engelleyen hususları, siyasî ve idarî hareketsizlik, aşırı kırtasiyecilik, kooperatifler için tasarlanan parasal destek konusundaki imkân yetersizliği ile kooperatif üyelerinin uzmanlık bilgisi ve liderlik yetenekleri konusundaki yetersizlik olarak sıralamaktadır.

İşçi şirketlerinin amacı ise, işçi tasarruflarının birleştirilmesi suretiyle elde edilecek yatırım sermayesi ile Türkiye’de çok ortaklı sanayi şirketleri kurulmasıdır. Böylece, işçilerin yurt dışındaki tasarruflarının Türkiye’de yatırımlara kaydırılması, yatırımların yurt çapında yaygınlaştırılması suretiyle nispeten geri kalmış yörelere de istihdam imkânı yaratılması ve ileride Türkiye’ye dönecek ortak işçilere çalışma ve gelir güvencesi sağlanması hedeflenmiştir (Ersun ve diğerleri, 1997).

Bu çerçevede kurulan 360 kadar işçi şirketinden 1980’li yıllara gelindiğinde, ancak 80 tanesi faaliyetlerine devam edebilmiştir³² (Abadan-Unat, 1986). Bunların çoğu da isabetsiz yer ve iş alanı seçimi, organizasyon ve yönetim hataları, işletme sermayesinin yetersizliği gibi nedenlerle iflas etmişlerdir.

³¹ 1964 yılında 383 olan bu kooperatifler 1967 yılında 1349’u bulmuştur (Penninx ve van Renselaar, 1978). Bununla birlikte, 1966-1967 yıllarında Almanya’da görülen ekonomik bunalım kooperatifleşme hareketini yavaşlatmış, 1973 yılında Almanya tarafından ilân edilen istihdamı durdurma kararından sonra ise yeni kooperatifleri kurma girişimi tümünden durmuştur (Abadan, 2002).

³² Martin (1991), 1980’li yılların sonunda işçi şirketlerin genellikle şu üç gruptan birinde yer aldığını iddia etmektedir: (i) açılan ve başarısız olan şirketler, (ii) açılan, sıkıntıya düşen ve özel bir Türk bankası ve il yetkililerince rehabilite edilen şirketler, (iii) göçmen hissedar köklerini terk edecek kadar başarı sağlayan şirketler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN MAKRO EKONOMİK ETKENLER: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Türkiye işçi dövizleri ile 1960'lı yılların başından itibaren yurt dışına işçi göndermesi ile tanışmıştır. Grafik 2.2'de görüleceği üzere dış göçün yapısı zamanla şekil ve içerik bakımından değişiklik göstermesine rağmen bugün yurt dışında çalışan yaklaşık 1,2 milyonu aşkın Türk işçisi düzenli bir şekilde Türkiye'ye döviz göndermeye devam etmektedir.

Türkiye ekonomisi için önem taşıyan yurt dışı göç ve doğal sonucu olan işçi dövizleri Türk iktisat literatürünü 1960 ilâ 1980 yılları arası yoğunlukta olmak üzere uzun dönem meşgul etmiştir. Yurt dışına göçün nedenleri, doğurduğu sonuçları ve geçirdiği aşamaları üzerine sayısız çalışma yapılmıştır³³. İlk dönemlerde yapılan çalışmalar yurt dışına giden işçilerin tasarruflarının ülke ekonomisinin kalkınmasında kaynak oluşturacağı, göçmen işçilerin tamamına yakınının işsiz olacağından Türkiye ekonomisinde verimliliğin düşmesine yol açmayacağı ve çoğu niteliksiz olan işçilerin gelişmiş ülkelerde nitelik kazanacağı ve edindiği bu nitelikleri ülke ekonomisi yararına kullanacağı gerekçeleriyle daha çok dış göçün olumlu yanları üzerine odaklanmışlardır. Özellikle 1970'li yılların ortasından itibaren yapılan

³³ Abadan-Unat (1983, 1995 ve 2002), Abadan-Unat ve diğerleri (1976), Abadan-Unat ve Ünsal (1976), Ağralı (1963), Ahibaba (1965 ve 1966), Aldoğan (1978), Aşıcı (1969), Atsu (1977), Aydemir (1979), Balcıoğlu (1972), Başol (1980), Bircin (1963 ve 1966), Börtücene (1966), Börün (1973), Cassina (1999), DPT (1971a), Dişbudak (2003 ve 2004), Doğan (1995), Ecevit (1964), Ekin (1966, 1967, 1970, 1979a, 1979b, 1980, 1983 ve 1984), Emiroğlu (1964), Ergun (1978 ve 1980), Erker (1964 ve 1966), Erker ve Kıratlı (1973), Ernam (1971), Ersöz (1974), Ersun ve diğerleri (1996 ve 1997), Esser (1982), Evrenesoğlu (1973), Eyüboğlu (1962), Gençosman (1981), Gezgün (1994), Gıtmaz (1979, 1981 ve 1983), Gnosa (1965), Göçmençelebi (1966), Gökay (1967 ve 1968), Gökdere (1975 ve 1978), Gökmen (1972), Gülmez (1970), Gülsün (1977), Gür (1979), İçduygu ve Feyman (2000), İçduygu ve Sirkeci (1998), İyiboğurt (1976), Kaçkar ve Kuryazıcı (2001), Karacan (1964a ve 1964b), Karahasanoğlu (1973), Kayacan (1977), Keleş (1976), Koçoğlu (1975), Koloğlu (1976), Köksal (1966), Kudat ve diğerleri (1975), Kurtoğlu (1966), Kutlu (1991), Marquard (1966), Martin (1991), Martin ve diğerleri (2001), Müftüoğlu ve Çeşmecioğlu (1998), Ok ve İlyas (1998), Pazarkaya (1977 ve 1978), Pehlivanoğlu (1966), Peker (1972), Penninx ve Van Velzen (1976a ve 1976b), Roca (1998), Savaş ve Akdoğan (1980), Sayın (1980), Serin (1982), Serter (1983), Sevim (1974), Sezer ve Gökakin (1998), Şenel (1978 ve 1979), Şengöle (1972), Şengün (1971), Talas (1967, 1975 ve 1983), Tekarslan (1982), Topaloğlu (1972), Toprak (1981), Tuna, K. (1975), Tuna, O. (1964a, 1964b, 1965, 1966a, 1966b, 1968, 1970, 1971, 1974, 1976 ve 1981a), Tuncer (1970), Tuñçsiper (1977), Türkdöğün (1973), Türkkın (1981), Türkkın ve diğerleri (1975), Uslu, R. (1996), Uslu, S. (1999), Ünver (1969), Varlier (1975), Varol (1983), Veliöğün (1974), Yakın (1979), Yasa ve Bozkurt (1974), Yeken (1993), Yenisey (1976), Yılmaz (2001), Yüksel, A.S. (1963, 1964 ve 1966), Yüksel, B. (1981).

çalışmaların ise, yurt dışına göç olgusunu daha eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirdikleri, dış göçün olumlu yanlarının yanı sıra çeşitli ekonomik, kültürel ve sosyal sorunları da beraberinde getirdiğine değinmeye başladıkları görülmektedir. İşçi dövizlerinin Türkiye'ye yönlendirilmesi ve ülke ekonomisinde değerlendirilmesi üzerine de bir çok çalışma yapılmıştır³⁴. Bu çalışmalar ise alınan önlemlerin yeterli olmadığını ileri sürerek, işçi dövizlerinin yurda aktarılabilmesi ve yatırımlara yönlenebilmesi amacıyla birtakım formüller geliştirmişlerdir.

Türkiye'den yurt dışına göç olgusu ve işçi dövizleri üzerine bir çok çalışma yapılmakla birlikte işçi dövizlerini belirleyen etkenleri araştıran çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Aldoğan (1978), Türkiye'ye gönderilen işçi dövizleri ile yurt dışındaki işçi sayısı, niteliksiz ve kırsal kesimden giden işçilerin payı³⁵, hükümet tarafından alınan önlemler, işçi şirketleri ve Türkiye'de yükselen fiyatlar arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Albayrak (1972) ise, yurt dışına nitelikli işçilerin gönderilmesi halinde işçi dövizlerinin artacağını savunmaktadır.

Aldoğan (1978), Başbuğ (1978), Berksu (1981) ve Kılıçbay (1981), işçi dövizlerini azaltan etkenleri ise, yurt dışına giden işçi sayısının giderek azalması ve hatta durması, zamanla yurt dışındaki işçi nüfusunun yaşlanması, yurt dışında ortalama kalış süresinin uzaması, işçilerin ailelerini yanlarına aldırması, işçilerin yaşadığı ülkeye uyum sağlaması, işçilerin ve yabancı ülkelerde yetişen çocuklarının büyük bölümünün çalışılan ülkelerde yerleşme eğiliminde olmaları, işçilerin çalıştığı ülkede fiyatların artması, işçilerin çalıştıkları ülkede ekonomik bunalımın olması, işçilerin tasarruflarına daha akılcı bir şekilde yön vermeye başlamaları, Türkiye'deki ekonomik ve siyasî istikrarsızlığın tasarrufların geleceği için endişe yaratması, döviz

³⁴ Açıkgöz (1981), Albayrak (1970, 1972, 1973, 1974a ve 1974b), Armaoğlu (1966), Arar (1972), Aşkın (1972), Aşkın ve Öztekin (1972), Aykurt (1981), Bahşi (1978a ve 1978b), Başbuğ (1978), Baydar (1978), Bener (1969), Berksu (1981), Ceyhun (1972a ve 1972b), Çarıkçı (1978), Çil (1977), Çimen (1974 ve 1976), Çöloğlu (1984) DPT (1970 ve 1971b), Durmaz (1981), Dündar (1982), Egemen (1971), Ertuna ve diğerleri (1977), Evcimen (1970 ve 1972), Göçmençelebi (1976 ve 1977), Göksel (1976), Gülerman (1972), Gülsün (1972), Güner (1972), Güzel (1981), Hazar (1981), İstanbul Sanayi Odası (1981), İzmir Ticaret Odası (1966), Karaman (1974), Kılıç (1975), Kılıçbay (1973 ve 1981), Kırbaşı (1971), Mivrin (1973), Mortan (1984), Öğrendil (1977), Önen (1972), Soydemir (1973), Sönmez (1976), Şahin (1979), Şenay (1971), Şenel (1977), Şıklar (1981), Tuna (1981b), Tunçsiper (1974), Türker (1978), Ünver (1971), Van Renselaar ve Van Velzen (1976), Yelen (1980), Yıldırım (1981), Yüksel (1980 ve 1982), Zadil (1970).

³⁵ Kumcu (1989), 1985 yılında Merkez Bankası tarafından yapılan anket sonuçları ile yapmış olduğu analizde kırsal kesimden Almanya'ya göç eden işçilerin daha fazla tasarruf eğilimine sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

karaborsası ve protesto niteliğinde döviz yollamama³⁶ şeklinde sıralamaktadır.

Türkiye açısından işçi dövizleri belirleyen etkenleri ekonometrik modeller yardımıyla tespit etmeye çalışan ise, bilindiği kadarıyla, sadece iki çalışma bulunmaktadır (Straubhaar, 1986 ile Aydaş ve diğerleri, 2004). Straubhaar (1986), 1963-1982 dönemine ait verilerle yapmış olduğu çalışmada yurt dışında çalışan işçilere yönelik yüksek faiz ve yüksek kur uygulamalarının Almanya'dan Türkiye'ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, yurt dışında çalışan Türk işçilerinin sayısı ile reel kazançlarının Türkiye'ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aydaş ve diğerleri (2004) ise, Türk işçisinin en fazla bulunduğu on bir ülkenin yıllık verileri ile 1965-1993 ve 1979-1993 dönemlerini kapsayan çalışmada, işçi dövizlerini yurt dışındaki Türk işçi sayısı, Türkiye'deki faiz oranının Türk işçilerinin çoğunlukta bulunduğu ülkelerdeki faiz oranlarının ağırlıklı ortalamasından farkı, döviz kurunun reel değerlendirilmesi, Türkiye ekonomisinin büyüme oranı ile Türk işçilerinin yoğunlukta bulunduğu ülkelerin kişi başına düşen gelirin ağırlıklı ortalamasının olumlu yönde etkilemekle birlikte karaborsadaki döviz kuru primi, Türkiye'deki enflasyon oranı ve Türkiye'de kişi başına düşen gelirin de olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Buna göre, Aydaş ve diğerleri (2004), yurt dışında çalışan Türk işçilerinin ülkede kalan yakınlarının tüketim alışkanlıklarını devam ettirebilmesi ve özellikle 1980'li yıllardan sonra yatırım yapma amacıyla Türkiye'ye döviz transfer ettikleri sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada ise, işçi dövizlerini belirleyen etkenler, diğer iki çalışmadan farklı olarak aylık veriler kullanılmak suretiyle gerek kısa dönemli gerekse de uzun dönemli modeller yardımıyla tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bu bölümde, ilk olarak, veri seti hakkında bilgi verilecektir (Bölüm 3.1). İkinci olarak kullanılacak yöntem üzerinde durulacaktır (Bölüm 3.2). Son olarak ise, elde edilen ampirik bulgular değerlendirilecektir (Bölüm 3.3).

³⁶ Aldoğan (1978), yurt dışındaki işçilere oy hakkının tanınmaması ve onların sorunlarıyla ilgilenilmemesinden dolayı özellikle seçim dönemlerinde işçilerin ülkeye gönderdikleri dövizlerde azalma yaşandığını ifade etmektedir.

3.1. Veri Seti

Aydaş ve diğerleri (2004), işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin tespit edilmesine yönelik oluşturdukları modellerde, yurt dışındaki Türk işçi sayısı, Türkiye’de kişi başına düşen gelir, Türk işçilerinin yoğunlukta bulunduğu ülkelerin kişi başına düşen gelirin ağırlıklı ortalaması, karaborsadaki döviz kuru primi, döviz kurunun reel değerlendirilmesi, Türkiye’deki enflasyon oranı, Türkiye ekonomisinin büyüme oranı ile Türkiye’deki faiz oranının Türk işçilerinin yoğunlukta bulunduğu ülkelerdeki faiz oranlarının ağırlıklı ortalamasından farkını açıklayıcı değişkenler olarak ele almıştır. Bu çalışmada da, Aydaş ve diğerlerinin (2004) yıllık veriler ile ulaştığı sonuçlar aylık veriler ile kullanılmak suretiyle tekrar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, Türk işçilerinin yoğunlukta bulunduğu ülkeler için millî gelir yerine kullanılacak sanayi üretim endeksi ile yurt dışı faiz oranlarına ait aylık verilerin IMF veri setinde, tam olarak bulunamaması nedeniyle söz konusu iki seri ve sadece yıllık olarak açıklanması nedeniyle, yurt dışındaki Türk işçi sayısı modellere dahil edilememiştir.

Söz konusu kısıtlar altında, işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin tespit edilmesine yönelik, 1992 yılının Ocak ayı ile 2003 yılının Aralık ayını kapsayan döneme ait Merkez Bankası Elektronik Veri Sistemi’nden elde edilen beş seri seçilmiştir. Buna göre, ‘işçi dövizleri’ yurt dışında ikamet eden Türk vatandaşları tarafından gönderilerek Türk lirasına dönüştürülen döviz havaleleri ve bu vatandaşlarımızın Türkiye’deki döviz tevdiat hesaplarından yaptıkları Türk lirası kullanımları ile Türkiye’de buldukları sürede harcadıkları efektiflerden oluşan işçi gelirleri³⁷ [İŞÇİ], ‘faiz’ bir yıl vadeli Türk lirası mevduata uygulanan faiz oranı [faiz], ‘fiyat düzeyi’ tüketici fiyat endeksi (1987=100) [FİYAT], ‘millî gelir’ sanayi üretim endeksi (1997=100) [GELİR], ‘kur’ ise TL-Euro³⁸ [KUR] ile temsil edilmiştir.

³⁷ TCMB 2004 yılından itibaren ödemeler dengesi tablosunda değişikliğe gitmiş ve döviz tevdiat hesaplarından yapılan TL kullanımları ile efektif işlemleri işçi gelirlerine dahil edilmemeye başlamıştır. Söz konusu değişikliğin 2003 yılı verilerine de yansıtılması nedeniyle, söz konusu iki kalemin de yer aldığı 2003 yılı için işçi dövizleri verisi TCMB tarafından 2003 yılının Ocak ve Aralık ayları arasında yayınlanan Ödemeler Dengesi Raporlarından temin edilmiştir.

³⁸ Yurt dışında çalışan Türk işçilerinin büyük bir bölümünün Euro Bölgesi’nde bulunması nedeniyle döviz kuru olarak Euro alınmıştır. 1999 yılı öncesi Euro verisi ise, $1,95583 \times$ Alman Markı ile hesaplanmıştır.

FİYAT ve GELİR serileri, farklı baz yılına sahip olması nedeniyle Türkiye ekonomisinin nispeten daha istikrarlı bir yapı izlediği 1995 baz yılına çevrilmiştir. Faiz değişkeni dışında kalan değişkenlerin doğal logaritması alınmış ve küçük harflerle gösterilmiştir. 2000 yılının Kasım ve 2001 yılının Şubat aylarında malî sektörde kriz yaşanması nedeniyle bu aylarda bir değeri alacak şekilde kukla değişken [D00 ve D01] oluşturulmuştur³⁹. Ayrıca VAR modelinde 11 adet mevsimsel kukla değişken [S01, S02,..., S11], VEC modelinde ise 11 adet merkezîleştirilmiş mevsimsel kukla değişken [DS01, DS02,..., DS11] kullanılmıştır⁴⁰.

3.2. Ekonometrik Yöntem

Straubhaar (1986) ile Aydaş ve diğerlerinin (2004) çalışmaları göz önüne alınarak oluşturulan (3.1) numaralı denklem yardımıyla işçi dövizleri ile faiz oranı, fiyat düzeyi, millî gelir ve döviz kuru arasında uzun dönemde doğrusal bir ilişki olup olmadığı, ilişkinin olması halinde ise ilişkinin yönü belirlenmeye çalışılmıştır. Değişkenler altındaki işaretler beklenen ilişki yönünü göstermektedir.

$$\text{işçi} = f(\text{faiz}, \text{fiyat}, \text{gelir}, \text{kur}) \quad (3.1)$$

+ - + +

Ele alınan veri setinin kapsadığı 1992 yılının Ocak ayı ilâ 2003 yılının Aralık ayı arasındaki dönemde, esas itibarıyla, Türkiye'den yurt dışına göç sürecinin sona ermiş olması ve önceden yurt dışına göç eden Türk işçilerinin ise ailelerini yanlarına aldirmaları nedeniyle, Türk işçilerinin asıl amaçlarının istikrarlı bir ortamda kazanç sağlamak için Türkiye'ye döviz gönderdikleri düşünülmektedir. Bu nedenle, kazanç sağlamanın göstergesi olarak işçi dövizleri ile faiz oranı ve döviz kuru arasında pozitif bir ilişki olması, Türk ekonomisinin istikrar göstergesi olarak işçi dövizleri ile fiyat düzeyi arasında negatif, millî gelir arasında ise pozitif bir ilişki olması beklenmektedir.

Bu çerçevede, seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığının belirlenmesi amacıyla Engle-Granger ve Johansen eş

³⁹ Modellerde içsel bağıntı sorununa yol açması nedeniyle 1994 yılının Nisan ayında yaşanan kriz için kukla değişken kullanılmamıştır.

⁴⁰ Birim kök testlerinin uygulama aşamasında, modellere kukla değişkenler dahil edilmemiştir.

bütünleşme (cointegration) analizlerine başvurulmuştur. Ayrıca, seriler arasındaki kısa dönemli ilişkilerin belirlenmesi için Granger nedensellik testi, etki-tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması analizinden elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

3.2.1. Durağanlık Kavramı ve Birim Kök Testleri

Ekonomik modeller, iktisat teorisi tarafından öngörülen denge ilişkileri üzerine kurulmaktadır. Bu nedenle, değişkenler arasında ekonometrik olarak anlamlı ilişkiler elde edilebilmesi için zaman serilerinin durağan seriler olması gerekmektedir⁴¹. Durağanlığın tespiti için en çok kullanılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile,

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \alpha Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \gamma_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.2)$$

regresyonunda $\alpha = 0$ olup olmadığı araştırmaktadır (Dickey ve Fuller, 1981). $H_0 : \alpha = 0$ hipotezinin reddedilmesi halinde, Y zaman serisinin düzeyde durağan olduğuna hükmedilmektedir. Düzeyde durağan olmayan seriler ise, farkları alınmak suretiyle durağan hale getirilebilmektedir. ADF birim kök testi, (3.2) numaralı denklemdeki k gecikme sayısına duyarlılık göstermekte olup, genel kaniya göre, k gecikme sayısı serbestlik derecesini dikkate alacak şekilde nispeten küçük, ancak ε_t hata terimindeki içsel bağıntının varlığını hesap edecek kadar da büyük olmalıdır.

Phillips ve Perron (1988) ise, içsel bağıntı sorununu gidermek amacıyla gecikme terimlerinin eklenmesi yerine yeni bir yaklaşım getirerek parametrik olmayan bir düzeltme işlemi önermektedir. Phillips ve Perron (1988), içsel bağıntının test istatistiğinin dağılımını etkilemeyecek şekilde α katsayısının test istatistiğinde değişiklik yaparak Phillips-Perron (PP) birim kök testini geliştirmişlerdir.

ADF ve PP birim kök testlerinin ortak noktası, zaman serilerinin birim köke sahip olmasının test edilmesidir. Bununla birlikte, Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (1992) tarafından ortaya atılan KPSS (Kwiatkowski-Phillips-

⁴¹ Zaman serilerinin ele alınan dönem içinde durağanlık koşullarını sağlamaksızın modele dahil edilmesi ise, Granger ve Newbold'un (1974) ifade ettiği gibi sahte regresyona (spurious regression) neden olmaktadır.

Schmidt-Shin) birim kök testi ile, ilgili serilerin durağanlığı sınanmaktadır. Ng ve Perron (2001) ise, Phillips ve Perron'un (1988) Z_{α} ve Z_t , Bhargava'nın (1986) R_1 ile Elliott, Rothenberg ve Stock'un (1996) ise Nokta Optimal test istatistiklerine dayalı olarak Ng-Perron (NP) birim kök testini geliştirmiştir.

3.2.2. Vektör Otoregresif Modeli

Sims (1980) tarafından geliştirilen ve Granger nedensellik testi modelini (Granger, 1969) temel alan Vektör Otoregresif (Vector Autoregressive, VAR) modelleri seçilen serilerin birbirleriyle olan ilişkilerin analiz edilmesini sağlamaktadır. VAR modelleri üzerinde çalışılan her bir değişkenin modeldeki tüm değişkenlerin cari ve geçmiş değerleri üzerinde regresyonundan oluşmaktadır.

ρ değişkenli bir sistem için k gecikme sayısına sahip bir VAR modeli aşağıdaki gibi yazılabilir^{42,43}:

$$Y_t = A_1 Y_{t-1} + A_2 Y_{t-2} + \dots + A_k Y_{t-k} + BX_t + \varepsilon_t \quad (3.3)$$

ρ sayıda eşitliğe sahip olan bu sistemde Y_t , ρ boyutlu içsel değişkenler vektörünü; A_1, A_2, \dots, A_k ve B , $\rho \times \rho$ boyutlu katsayılar matrisini; X_t , sabit terim, doğrusal trend ve kukla değişkenlerden oluşan ρ boyutlu deterministik değişken vektörünü ve ε_t ise, ρ boyutlu tüm varsayımları sağlayan hata terimleri vektörünü temsil etmektedir.

3.2.3. Eş Bütünleşme Analizleri ve Granger Nedensellik Testi

Granger (1981), eş bütünleşme teorisini geliştirmiş ve seriler arasında uzun dönemli denge ilişkilerin araştırılmasında yeni bir yöntem

⁴² VAR sistemi içinde yer alan değişkenlerin durağan olup olmaması gereği tartışma konusudur. Rosenweigh ve Tallman (1991), bir çok durumda durağan olmayan serilerle yapılan tahminlerin istatistiksel açıdan doğru olmayan sonuçlar ortaya koyabileceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Sims (1980) ile Cooley ve Roy (1985), VAR analizinin amacının parametre tahmini yerine değişkenler arası ilişkilerin belirlenmesi olduğunu ifade ederek değişkenlerin birim köke sahip olmaları halinde bile fark alımına karşı çıkmaktadırlar.

⁴³ Uygulamada denklem simetriğini korumak ve En Küçük Kareler (EKK) yöntemini etkin kılmak için denklemlerin tümüne ait tek bir gecikme sayısı kullanmak yaygındır. Enders'e (1995) göre, her bir denklemde özdeş regresyonlar olduğu sürece EKK tahminleri tutarlı ve asimptotik olarak etkindir. Nitekim, Lütkepohl (1982) de, sisteme katılan değişkenlerin tümü için sabit bir gecikme sayısı önermiştir

ortaya koymuştur. Engle ve Granger (1987), ise eş bütünleşme analizi için iki adımlı tahmin yöntemini geliştirmiştir. Bu yöntem durağan olmayan iki seriden birinin diğeri üzerine koşullanmasından elde edilecek hata terimleri serisinin durağan olup olmadığı sonucuna dayanmaktadır. Hata terimleri serisinin durağan olması halinde, bu iki serinin birlikte hareket ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak, Engle-Granger yöntemi, birden fazla eş bütünleşme vektörünün olup olmadığını sınamamaktadır. Bu sorunun ortadan kaldırılmasına yönelik Johansen (1988, 1991), üzerinde çalışılan değişken kümesi için gerekli olan eş bütünleşme vektör sayısını belirleyen bir test geliştirmiştir.

Johansen eş bütünleşme testinde, (3.3) numaralı denklemlerle ifade edilen VAR modeli aşağıdaki gibi yeniden formüle edilmektedir.

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-i} + B X_t + \varepsilon_t \quad (3.4)$$

burada Δ , birinci sıra fark operatörünü göstermektedir ve

$$\Pi = \sum_{i=1}^k A_i - I \quad \text{ve} \quad \Gamma_i = -\sum_{j=i+1}^k A_j \quad (3.5)$$

dir. Johansen eş bütünleşme analizinin amacı Π katsayılar matrisinin değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri hakkında bilgiye sahip olup olmadığının araştırılmasıdır. Bu analizde üç olası durum söz konusudur: (i) Π matrisinin rankı sıfır ise ($r = 0$), Π matrisi sıfır matrisidir. (ii) Π matrisinin rankı VAR modelinde bulunan değişken sayısına eşitse ($r = p$), Y_t vektör süreci durağandır. Başka bir ifadeyle, Y_t vektöründe bulunan değişkenlerin tümü sıfırinci sırada, $I(0)$, bütünleşiktir. (iii) Π matrisinin rankı, VAR modelinde bulunan değişken sayısından daha az ise ($r < p$), Π matrisi

$$\Pi = \alpha \beta' \quad (3.6)$$

şeklinde gösterilebilir ki burada α matrisi, hata düzeltme hızı katsayılarını verirken β matrisi eş bütünleşik vektörleri vermektedir.

(3.4) ve (3.6) numaralı denklemler yardımıyla aşağıdaki denklem elde edilir ki bu modele, vektör hata düzeltme (Vector Error Correction, VEC) modeli adı verilmektedir.

$$\Delta Y_t = \alpha\beta'Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-1} + BX_t + \varepsilon_t \quad (3.7)$$

Eş bütünleşik vektörlerin sayısı, özdeğerlerin (eigenvalues) kullanılarak log olabilirlik test istatistiğine dayanan iz istatistiği (trace statistics) ve r sayıda eş bütünleşme vektörünün r+1 sayıdaki alternatifi karşısında test edilmesine dayalı maksimum özdeğer istatistiği (maximum eigenvalue statistics) ile bulunmaktadır (Johansen, 1988; Johansen ve Juselius, 1990).

Granger nedensellik testi ise, bir değişken ile diğer bir değişken arasında varlığından şüphe edilen nedensellik ilişkisini test etmek için uygulamalı iktisatta çokça kullanılan bir testtir. X_t ve Y_t değişkenlerinin her ikisi de durağan ve eş bütünleşmiş iseler, Granger nedensellik testi için geliştirilen model aşağıdaki gibi gösterilebilir (Granger, 1988).

$$Y_t = \alpha + \Psi ec_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta_i Y_{t-k} + \sum_{i=1}^k \lambda_i X_{t-k} + \varepsilon_t \quad (3.8)$$

Burada ec_t hata düzeltme (error correction) terimini göstermektedir.

3.3. Ampirik Bulgular

3.3.1. Birim Kök Test Sonuçları

Araştırma kapsamındaki değişkenlerin bütünleşme sıraları En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılmak suretiyle, sadece sabit terimin bulunduğu 'trendsiz' model, sabit terim ile trendin yer aldığı 'trendli' model ve sabit terim ile trendin her ikisinin de bulunmadığı 'sabitiz' model çerçevesinde ADF, PP, KPSS ve NP birim kök testleri ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Birim kök testlerinin deterministik değişkenlere göre aynı sonucu vermemesi halinde, Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen F testine başvurulmuştur.

Gecikme sayısı ise, maksimum gecikme sayısı 6 olmak üzere Campell ve Perron (1991) tarafından önerilen yaklaşım ile en genel modele göre, Ek 1’de ayrıntıları verilmek üzere, ADF birim kök testi ile belirlenmiş ve bulunan gecikme sayısı diğer birim kök testlerine de uygulanmıştır. Tespit edilen gecikme sayısının içsel bağıntı sorununa yol açması halinde, sorunun giderilmesine kadar gecikme sayısı artırılmıştır.

Uygulanan birim kök testleri, deterministik değişkenlere göre Tablo 3.1, Tablo 3.2 ve Tablo 3.3’de özetlenmiştir.

TABLO 3.1. BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (TRENDSİZ)

Değişkenler	k	ADF	PP	KPSS	NP	
					MZ _α	MZ _t
işçi	5	-1,971	-2,669	17,139	-6,263	-1,762
faiz	1	-1,269	-1,324	70,096	-5,262	-1,393
fiyat	5	-3,221**	-3,156**	43.092,97	1,361	9,825
gelir	4	-1,688	-2,091	79,500	-0,820	-0,299
kur	1	-1,888	-1,871	6.148,883	1,252	3,570
Δişçi	6	-6,693*	-24,507*	0,161**	-5,194	-1,210
Δfaiz	3	-6,154*	-11,018*	0,109**	-171,560*	-9,262*
Δfiyat	4	-3,243**	-5,865*	9,308	-15,612*	-2,709*
Δgelir	4	-8,429*	-20,636*	0,032**	-30,305*	-3,814*
Δkur	0	-7,585*	-7,585*	0,826	-58,514*	-5,407*
Kritik Değerler						
	yüzde 1	-3,478	-3,478	0,739	-13,800	-2,580
	yüzde 5	-2,882	-2,882	0,463	-8,100	-1,980

^a *(**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

TABLO 3.2. BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (TRENDLİ)

Değişkenler	k	ADF	PP	KPSS	NP	
					MZ _α	MZ _t
işçi	5	-2,043	-2,706	16,678	-7,262	-1,900
faiz	1	-2,469	-2,436	11,736	-7,564	-1,839
fiyat	5	1,299	1,919	215,842	1,897	1,380
gelir	4	-3,393	-5,184*	1,354	-25,039*	-3,490*
kur	1	-1,461	-1,457	24,792	-3,888	-1,124
Δişçi	6	-6,671*	-24,928*	0,113**	-7,123	-1,710
Δfaiz	3	-6,271*	-11,626*	0,018**	-196,554*	-9,913*
Δfiyat	4	-4,719*	-7,031*	0,555	-36,264*	-4,426*
Δgelir	4	-8,399*	-20,564*	0,028**	-29,731*	-3,805*
Δkur	0	-7,818*	-7,818*	0,066**	-58,710*	-5,418*
Kritik Değerler						
	yüzde 1	-4,026	-4,026	0,216	-23,800	-3,420
	yüzde 5	-3,443	-3,443	0,146	-17,300	-2,910

^a *(**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

TABLO 3.3. BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (SABİTSİZ)

Değişkenler	k	ADF	PP
işçi	5	-0,151	0,044
faiz	1	-0,852	0,863
fiyat	5	0,936	1,806
gelir	4	0,922	1,089
kur	1	3,922	4,731
Δ işçi	6	-6,718*	-24,651*
Δ faiz	3	-6,136*	-10,901*
Δ fiyat	4	-1,215	-2,007**
Δ gelir	4	-8,331*	-19,850*
Δ kur	0	-5,870*	-5,870*
Kritik Değerler			
yüzde 1		-2,583	-2,583
yüzde 5		-1,943	-1,943

^a *(**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.1, Tablo 3.2 ve Tablo 3.3'de görüleceği üzere trendsiz, trendli ve sabitsiz modeller kullanılarak uygulanan birim kök testlerine göre, fiyat ve gelir serileri dışında tüm serilerin düzeyde durağan olmadığı ancak birinci farklarının alınması halinde durağan hale geldikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Trend içermeyen fiyat serisinin ADF ve PP birim kök testlerine, trend içeren gelir serisinin ise, PP ve NP birim kök testlerine göre düzeyde durağan olduğu görülmektedir.

Fiyat serisi için, trendin anlamlı olup olmadığını belirlemek üzere Dickey ve Fuller (1981) tarafından önerilen F testine başvurulmuştur. (3.2) numaralı denklem ile formüle edilen modelde $H_0 : \beta_1 = \alpha = 0$ hipotezi test edilmiştir. F istatistiğinin $[F(2,130)=6,83]$, yüzde 5 ve yüzde 10 anlamlılık düzeylerinde F tablo değerlerinden, $[F_{0,05} = 6,49$ ve $F_{0,10} = 5,47$ (Dickey ve Fuller, 1981, s.1063)], büyük olması nedeniyle boş hipotez reddedilerek trendli modelin anlamlı olduğuna karar verilmiştir. Buna göre, fiyat serisinin düzeyde birim kök içerdiği ancak birinci farkının alınması durumunda, durağan hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Trend içeren gelir modeli için Campbell ve Perron (1991) yöntemiyle 4 olarak belirlenen gecikme sayısının Ek 1'de görüleceği gibi, Breusch-Godfrey LM testine göre 0,00 olasılık değeri ile F istatistiğinin 7,53 olması nedeniyle içsel bağıntı sorununu gideremediği görülmektedir. Bu nedenle, gecikme sayısı birer birer artırılmış ve AR(12) sürecinde 0,30 olasılık değeri

ile F istatistiğinin 1,19 olması nedeniyle gecikme sayısı 12'ye yükseltilmiştir. Diğer yandan, yine Ek 1'de görüleceği üzere, AR(12) sürecinde 0,00 olasılık değeri ile F istatistiğinin 6,20 olması nedeniyle Δ gelir modeli için belirlenen 4 gecikme sayısının da içsel bağıntı sorununu gideremediği görülmektedir. Benzer bir yöntem izlenerek AR(12) sürecinde 0,26 olasılık değeri ile F istatistiğinin 1,24 olması nedeniyle gecikme sayısı 11'e yükseltilmiştir.

Belirlenen gecikme sayıları ile gelir ve Δ gelir serilerine uygulanan birim kök testleri yinelenmiş ve test sonuçları Tablo 3.4, Tablo 3.5 ve Tablo 3.6'da sunulmuştur.

TABLO 3.4. gelir VE Δ gelir SERİLERİ İÇİN BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (TRENDSİZ)

Değişkenler	k	ADF	PP	KPSS	NP	
					MZ_{α}	MZ_t
gelir	12	-0,838	-1,440	222,075	1,600	0,974
Δ gelir	11	-3,610*	-31,053*	0,096**	-9,340**	-2,029**
Kritik Değerler						
	yüzde 1	-3,478	-3,478	0,739	-13,800	-2,580
	yüzde 5	-2,882	-2,882	0,463	-8,100	-1,980

^a (**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

TABLO 3.5. gelir VE Δ gelir SERİLERİ İÇİN BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (TRENDLİ)

Değişkenler	k	ADF	PP	KPSS	NP	
					MZ_{α}	MZ_t
gelir	12	-2,221	-4,901*	1,862	-18,013**	-2,944**
Δ gelir	11	-3,593**	-30,433*	0,081**	-9,863	-2,137
Kritik Değerler						
	yüzde 1	-4,026	-4,026	0,216	-23,800	-3,420
	yüzde 5	-3,443	-3,443	0,146	-17,300	-2,910

^a (**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

TABLO 3.6. gelir VE Δ gelir SERİLERİ İÇİN BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (SABİTSİZ)

Değişkenler	k	ADF	PP
gelir	12	1,277	1,894
Δ gelir	11	-3,364*	-23,518*
Kritik Değerler			
	yüzde 1	-2,583	-2,583
	yüzde 5	-1,943	-1,943

^a (**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.4 ve Tablo 3.6 incelendiğinde gelir serisinin trendsiz ve sabitsiz modele göre, düzeyde durağan olmadığı, birinci farkında ise durağan

olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, PP ve NP birim kök testlerine göre trend içeren gelir serisinin düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle, gelir serisi için sabit terim ve trendin anlamlı olup olmadığının tespit edilmesi için Dickey ve Fuller'in (1981) önerdiği F testi uygulanmıştır. (3.2) numaralı denklem ile formüle edilen modelde $H_0 : \beta_1 = \alpha = 0$ hipotezinin test edilmesi ile elde edilen F istatistiğinin $[F(2,116)=2,54]$, yüzde 5 ve yüzde 10 anlamlılık düzeylerinde F tablo değerlerinden $[F_{0,05} = 6,49$ ve $F_{0,10} = 5,47$ (Dickey ve Fuller, 1981, s.1063)], küçük olması nedeniyle boş hipotez reddedilememiştir. Bu nedenle, $\beta_1 = 0$ iken (3.1) numaralı denklem ile formüle edilen modelde $H_0 : \beta_0 = \alpha = 0$ hipotezinden elde edilen F istatistiğinin de $[F(2,117)=1,89]$, yüzde 5 ve yüzde 10 anlamlılık düzeylerinde F tablo değerlerinden $[F_{0,05} = 4,71$ ve $F_{0,10} = 3,86$ (Dickey ve Fuller, 1981, s.1063)] küçük olması nedeniyle sabitsiz modelin anlamlı olduğuna karar verilmiştir. Sabitsiz modele göre, gelir serisinin de düzeyde durağan olmadığı, birinci farkında ise durağan hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır⁴⁴.

Özet olarak, trendli, trendsiz ve sabitsiz modeller kullanılarak uygulanan birim kök testlerine göre işçi, faiz ve kur serilerinin düzeyde birim kök içerdiği, birinci farklarında ise birim kök içermedikleri görülmektedir. Fiyat serisi için deterministik değişkenlerin önem kazandığı, belirlenen trendli modele göre düzeyde durağan olmadığı, birinci farkı alındığında ise durağan hale geldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Gelir serisi için Campell-Perron yaklaşımı ile belirlenen gecikme sayısının içsel bağıntı sorununu ortadan kaldıramadığı, gecikme sayısının artırılması halinde ise, sabitsiz modele göre birinci farkında birim kök içermediği görülmektedir.

3.3.2. Engle-Granger Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Test Sonuçları

Ele alınan serilerin birinci devresel farklarında durağan olması bu serilerin aynı stokastik trendi paylaşabileceklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, iki serinin birbirleri ile eş bütünleşme ilişkisi içerisinde olup

⁴⁴ Gelir serisinin, birinci farkında sabitsiz modele göre durağan hale gelmesi, stokastik mevsimsel sürece sahip olan bir serinin deterministik mevsimsel bir sürece sahip olduğu varsayımı yol açmış olabilir. Bu durumda, Franses (1991) veya Beaulieu ve Miron (1993) tarafından geliştirilen mevsimsel birim kök testi uygulanabilse de VAR analizleri için gelir serisinin birinci farkında durağan olduğu varsayımı yapılmıştır.

olmadıklarının belirlenmesi amacıyla Engle-Granger eş bütünleşme analizine başvurulmuştur. Türkiye ekonomisinin makro ekonomik özellikleri göz önünde bulundurularak belirlenen bağımlı ve zayıf dışsal değişkenler Tablo 3.7’de özetlenmiştir.

TABLO 3.7. ENGLE-GRANGER TESTİNDE BAĞIMLI VE ZAYIF DIŞSAL DEĞİŞKEN AYRIMI

Model	Bağımlı Değişken	Zayıf Dışsal Değişken	Hata Terimi
1	işçi	faiz	ϵ_1
2	işçi	fiyat	ϵ_2
3	işçi	gelir	ϵ_3
4	işçi	kur	ϵ_4
5	fiyat	faiz	ϵ_5
6	fiyat	kur	ϵ_6
7	gelir	faiz	ϵ_7
8	gelir	fiyat	ϵ_8
9	kur	faiz	ϵ_9
10	kur	gelir	ϵ_{10}

Tahmin sonuçları Ek 2’de sunulan 10 modelden elde edilen hata terimlerin durağanlıklarının araştırılması için içsel bağıntı sorununun test istatistiğinin asimptotik dağılımını etkilememesi nedeniyle Tablo 3.8’de görüleceği üzere, trendsiz ve trendli modellere göre PP birim kök testleri uygulanmıştır.

TABLO 3.8. ENGLE-GRANGER TEST SONUÇLARI

Değişken	k	PP	
		Trendsiz	Trendli
ϵ_1	1	-3,633*	-3,619**
ϵ_2	1	-3,446**	-3,457**
ϵ_3	1	-3,531*	-3,692**
ϵ_4	1	-3,450**	-3,457**
ϵ_5	1	-2,275	-1,978
ϵ_6	1	-3,649*	-3,686**
ϵ_7	12	-3,322**	-4,411*
ϵ_8	12	-5,505*	-5,348*
ϵ_9	1	-2,320	-2,124
ϵ_{10}	12	-2,976**	-17,371*
Kritik Değerler			
yüzde1		-3,478	-4,026
yüzde5		-2,882	-3,443

^a Gecikme sayısı Akaike Bilgi Kriterine göre belirlenmiştir.

^b *(**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

PP birim kök testinin t istatistikleri göz önüne alındığında, faiz ve fiyat ile faiz ve kur serisi çiftleri arasında eş bütünleşme bulunmadığı, diğer seri çiftleri arasında ise eş bütünleşmenin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, eş bütünleşme ilişkisi bulunan serinin, diğer seri üzerine

koşullanmasından elde edilen hata terimi, Granger nedensellik analizinde kullanılan 20 modelin 16'sına hata düzeltme terimi olarak dahil edilmiştir. Diğer yandan, modellere sabit terim, 11 adet mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenleri de eklenmiştir.

Granger nedensellik testi için oluşturulan modellerin gecikme sayısı, her iki seri için eşit tutulmak koşuluyla, Ek 3'de gösterildiği şekilde, Schwarz Bilgi Kriteri ile belirlenmiştir. İçsel bağıntı sorunu ile karşılaşılması halinde ise, sorun giderilene kadar gecikme sayısı artırılmıştır. Granger nedensellik analizinin tahmin sonuçları Ek 4'de gösterilmekte olup, test sonuçları Tablo 3.9'da özetlenmiştir.

TABLO 3.9. GRANGER NEDENSELLİK TEST SONUÇLARI

Model	Nedensellik Yönü	k	Uzun Dönem İlişki		Kısa Dönem İlişki	
			t istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
11	Δ faiz \rightarrow Δ işçi	1	-2,670	0,01	-0,000	0,99
12	Δ işçi \rightarrow Δ faiz	1	-0,971	0,33	0,170	0,68
13	Δ fiyat \rightarrow Δ işçi	1	-2,756	0,01	3,185	0,08
14	Δ işçi \rightarrow Δ fiyat	1	-2,818	0,01	3,628	0,06
15	Δ gelir \rightarrow Δ işçi	1	-2,584	0,01	0,255	0,61
16	Δ işçi \rightarrow Δ gelir	1	-1,395	0,17	9,460	0,00
17	Δ kur \rightarrow Δ işçi	1	-2,457	0,02	0,507	0,48
18	Δ işçi \rightarrow Δ kur	1	-1,889	0,06	3,409	0,07
19	Δ faiz \rightarrow Δ fiyat	1			0,347	0,56
20	Δ fiyat \rightarrow Δ faiz	1			0,018	0,89
21	Δ kur \rightarrow Δ fiyat	4*	-0,818	0,41	2,838	0,03
22	Δ fiyat \rightarrow Δ kur	1	-1,561	0,12	2,281	0,13
23	Δ faiz \rightarrow Δ gelir	5*	-1,791	0,08	2,759	0,02
24	Δ gelir \rightarrow Δ faiz	1	-1,044	0,30	0,143	0,71
25	Δ fiyat \rightarrow Δ gelir	5*	-2,300	0,02	2,586	0,03
26	Δ gelir \rightarrow Δ fiyat	1	-2,570	0,01	0,463	0,50
27	Δ faiz \rightarrow Δ kur	1			1,223	0,27
28	Δ kur \rightarrow Δ faiz	1			0,170	0,68
29	Δ gelir \rightarrow Δ kur	1	-2,535	0,01	-3,235	0,07
30	Δ kur \rightarrow Δ gelir	2*	-3,341	0,00	9,218	0,00

^a Uzun dönem ilişki hata düzeltme teriminin istatistiksel olarak anlamlılığını, kısa dönem ilişki ise seriler arasındaki nedenselliği göstermektedir.

^b Modellere sabit terim, 11 adet mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenleri ilave edilmiştir.

^c Gecikme sayısı Schwarz Bilgi Kriterine göre tespit edilmiştir.

^d * işareti Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenen gecikme sayısının içsel bağıntı sorununu giderememesi sonucu, sorunun giderilmesine kadar artırılan gecikme sayısını göstermektedir.

Granger (1988)'e göre, eş bütünleşmiş seriler arasında tek yönlü olsa dahi nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte, faiz ve işçi serileri

arasında eş bütünleşme bulunmasına rağmen, nedensellik ilişkisi bulunamamıştır⁴⁵. Bu nedenle, Model 1'den elde edilen ε_1 hata teriminin PP birim kök testine göre düzeyde durağan olduğu sonucunun ADF, KPSS ve NP birim kök testlerinin sonuçları ile tutarlılık gösterip göstermediği araştırılmış ve test sonuçları Tablo 3.10 ve Tablo 3.11'de sunulmuştur.

TABLO 3.10. ε_1 HATA TERİMİ İÇİN BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (TRENDSİZ)

Değişkenler	k	ADF	KPSS	NP	
				MZ_α	MZ_t
ε_1	1	-3,400**	5,776	-15,551*	-2,759*
Kritik Değerler					
	yüzde 1	-3,478	0,739	-13,800	-2,580
	yüzde 5	-2,882	0,463	-8,100	-1,980

^a *(**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

TABLO 3.11. ε_1 HATA TERİMİ İÇİN BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI (TRENDLİ)

Değişkenler	k	ADF	KPSS	NP	
				MZ_α	MZ_t
ε_1	1	-3,374	5,295	-19,037**	-3,085**
Kritik Değerler					
	yüzde 1	-4,026	0,216	-23,800	-3,420
	yüzde 5	-3,443	0,146	-17,300	-2,910

^a *(**) işareti yüzde 1 (yüzde 5) kritik değerinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

İçsel bağıntı sorununun bulunmadığı trendsiz ve trendli modeller dikkate alındığında ε_1 hata teriminin KPSS birim kök testine göre düzeyde durağan olmadığı, NP birim kök testine göre düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır⁴⁶. ADF birim kök testi ise trendli ve trendsiz modele göre farklı sonuçlar vermektedir. Bu nedenle, trendsiz ve trendli modelin hangisinin uygun model olduğunu belirlemek için F testi uygulanmıştır. (3.2) numaralı denklem ile formüle edilen modelde $H_0 : \beta_1 = \alpha = 0$ hipotezinin test edilmesi ile elde edilen F istatistiğinin $[F(2,138)=5,74]$, yüzde 5 anlamlılık düzeyinde F tablo değerinden $[F_{0,05} = 6,49$ (Dickey ve Fuller, 1981, s.1063)], küçük olması nedeniyle boş hipotez reddedilememiştir. Bununla birlikte, $\beta_1 = 0$ iken (3.2) numaralı denklem ile formüle edilen modelde

⁴⁵ Gecikme sayısının Akaike Bilgi Kriterine göre tespit edilmesi halinde de sonucun değişmediği görülmüştür. Akaike Bilgi Kriterine göre Model 11'in gecikme sayısı 5, Model 12'nin gecikme sayısı ise yine 1 olarak elde edilmiştir. Bununla birlikte içsel bağıntı sorunun bulunmadığı Model 11 için F değerinin 1,443 ve olasılık değerinin 0,21, Model 12 için ise F değerinin 0,170 ve olasılık değerinin 0,68 olması nedeniyle Δ faiz ve Δ işçi serileri arasında, yine, nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

⁴⁶ Gecikme sayısı 1 iken Breusch-Godfrey LM testine göre AR(12) sürecinde F istatistiğinin 0,890 ve olasılık değerinin 0,56 olması nedeniyle içsel bağıntı sorunu bulunmamaktadır.

$H_0 : \beta_0 = \alpha = 0$ hipotezinden elde edilen F istatistiğinin $[F(2,139)=5,80]$, yüzde 5 anlamlılık düzeyinde F tablo değerinden $[F_{0,05} = 4,71$ (Dickey ve Fuller, 1981, s.1063)] büyük olması nedeniyle trendsiz modelin anlamlı olduğuna karar verilmiştir. Trendsiz model göz önüne alındığında ise ε_1 hata teriminin ADF, PP ve NP birim kök testlerine göre düzeyde durağan olduğu, KPSS birim kök testine göre ise durağan olmadığı görülmektedir. Bu nedenle, ε_1 hata teriminin düzeyde durağan olup olmadığına karar verebilmek için, birim kök testleri dışında farklı bir yöntemle başvurularak Tablo 3.12’de verilen içsel bağıntı fonksiyonunun gecikme sayısına karşı duyarlılığına bakılmıştır.

TABLO 3.12. ε_1 HATA TERİMİNİN İÇSEL BAĞINTI FONKSİYONLARI

k	İçsel Bağıntı Fonksiyonu	Kısmi İçsel Bağıntı Fonksiyonu	Q İstatistiği	Olasılık
1	0,795	0,795	92,808	0,00
2	0,678	0,127	160,89	0,00
3	0,600	0,079	214,54	0,00
4	0,520	-0,006	255,09	0,00
5	0,458	0,022	286,89	0,00
6	0,453	0,141	318,22	0,00
7	0,417	-0,015	344,88	0,00
8	0,412	0,090	371,18	0,00
9	0,402	0,024	396,40	0,00
10	0,402	0,065	421,70	0,00
11	0,438	0,157	452,02	0,00
12	0,424	-0,047	480,60	0,00

Pindyck ve Rubinfeld (1991) ile Montgomery ve diğerlerine (1990) göre, korelogram gecikme sayısı arttıkça hızlı bir biçimde sifıra yaklaşıyorsa durağanlığın olduğu, aksi durumda ise durağanlığın olmadığı söylenebilir. Tablo 3.12 incelendiğinde gecikme sayısının 12’ye yükseltilmesi durumunda bile korelogramın sifıra yaklaşmadığı görülmektedir. Bu nedenle, KPSS birim kök testi ve içsel bağıntı fonksiyonunun gecikme sayısına karşı duyarlılığı dikkate alınarak ε_1 hata teriminin düzeyde durağan olmadığı ve dolayısıyla Δ işçi ile Δ faiz serileri arasında eş bütünleşmenin olmadığına karar verilmiştir. Elde edilen bu sonuca göre Ek 5’de görüleceği üzere Model 11 ve Model 12 gecikme sayıları yeniden Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenmek suretiyle tahmin edilmiştir. Δ faiz ve Δ işçi serileri arasındaki Granger nedensellik test sonuçları ise Tablo 3.13’de gösterilmiştir.

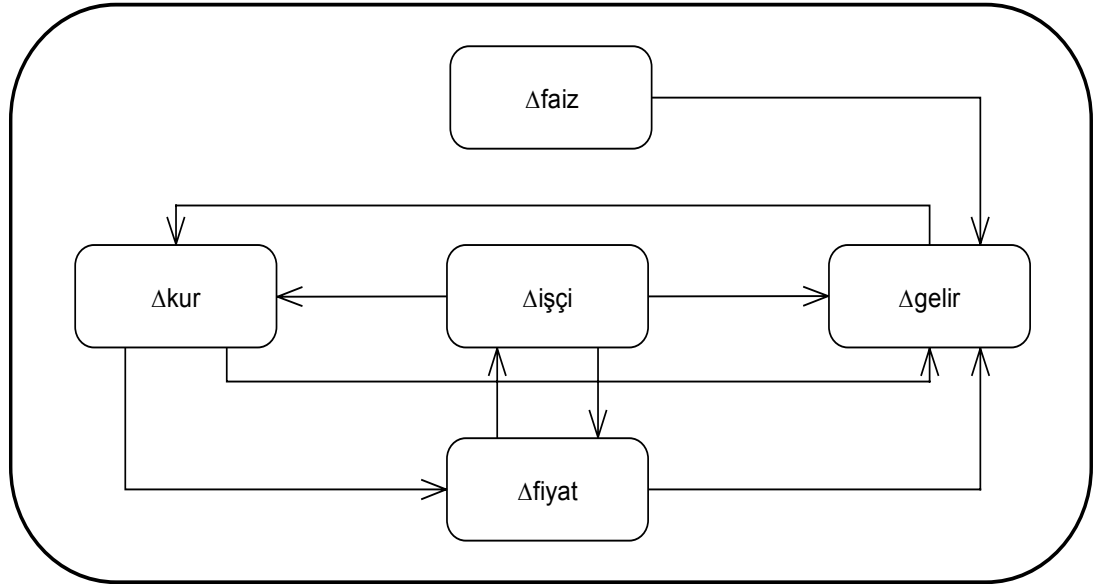
TABLO 3.13. Δ faiz VE Δ işçi SERİLERİ İÇİN GRANGER NEDENSELLİK TEST SONUÇLARI

Model	Nedensellik İlişkisi	k	Uzun Dönem İlişki		Kısa Dönem İlişki	
			t istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
11a	Δ faiz \rightarrow Δ işçi	1			0,023	0,88
12a	Δ işçi \rightarrow Δ faiz	1			0,153	0,70

^a Modellere sabit terim, 11 adet mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenleri ilave edilmiştir.

^b Gecikme sayısı Schwarz Bilgi Kriterine göre tespit edilmiştir.

Tablo 3.9 ve Tablo 3.13 birlikte değerlendirildiğinde, yüzde 10 anlamlılık düzeyinde işçi serisinin fiyat, gelir ve kur, fiyat serisinin işçi ve gelir, gelir serisinin faiz, fiyat ve kur, kur serisinin ise, işçi ve gelir serilerindeki değişmelere göre düzeltildiği görülmektedir. F istatistikleri göz önünde bulundurulduğunda ise Δ işçi ve Δ fiyat ile Δ gelir ve Δ kur serileri arasında çift yönlü; Δ işçi ve Δ gelir, Δ işçi ve Δ kur, Δ kur ve Δ fiyat, Δ faiz ve Δ gelir ile Δ fiyat ve Δ gelir serileri arasında da tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Δ faiz ile Δ işçi, Δ fiyat ve Δ kur serileri arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Seriler arasındaki nedenselliğin yönü ise Şekil 3.1 ile özetlenmiştir.

Şekil 3.1: Seriler Arasındaki Nedenselliğin Yönü

Δ fiyat ve Δ işçi serileri arasında bulunan nedensellik ilişkisinin beklentiler çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir. Aydaş ve diğerleri (2004), Türkiye'deki fiyat artışının yurt dışındaki Türk işçileri tarafından istikrarsızlık olarak algılanması nedeniyle işçi dövizlerini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Aşkın ve Öztekin (1972), Kılıçbay (1973),

Kılıç (1975), Bahşi (1978), Gökdere (1978) ve Martin (1991) ise, yurt dışındaki Türk işçileri tarafından ülkeye gönderilen dövizlerin özellikle tüketim harcamalarına yansması nedeniyle Türkiye’de enflasyona neden olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, Δ fiyat ve Δ işçi serileri arasında bulunan çift yönlü ilişki, daha önceki çalışmalarla tutarlılık göstermektedir.

Türkiye’deki faiz oranları ve döviz kurlarının işçi dövizlerini etkileyip etkilemediği konusunda yapılan çalışmalar ise farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Aşkın ve Öztekin (1972), Ceyhun (1972) ve Göçmençelebi (1976), yüksek kur uygulamasının, Sönmez (1976), yüksek faiz oranlarının sağlanması ve yüksek kur uygulamasının, Selçuk (1981) ise, yurt dışında çalışan Türk işçilerinin Türk lirası tasarruf hesaplarına uygulanan faiz oranlarının ve yüksek miktardaki döviz havalelerine prim verilmesinin işçi dövizlerini artırdığını savunmaktadırlar. Ayrıca, Aydaş ve diğerleri (2004), Türkiye’deki faiz oranlarının yurt dışındaki oranlardan farkının artması halinde, işçi dövizlerinin de artacağı sonucunu bulmuşlardır. Bununla birlikte, Ertuna ve diğerleri (1977), sağlıklı bir döviz kuru uygulanmadığını ve bu aksaklığının giderilmesi amacıyla ağırlık verilen faiz politikaların da işçi dövizlerini artırmada yeterince etkili olmadığını belirtmektedir. Başbuğ (1978), 1970 yılında gerçekleştirilen devalüasyonun işçi dövizlerini artırdığını ancak Türk işçilerin yaşadıkları toplumu benimsemeye başlamaları nedeniyle 1978 yılında yapılan devalüasyonun ve yüksek faiz oranları uygulamalarının işçi dövizlerini artırmadığını ifade etmektedir. Straubhaar (1986) ise, yurt dışında çalışan işçilere yönelik yüksek faiz ve yüksek kur uygulamalarının Almanya’dan Türkiye’ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. İşçi dövizlerindeki değişmelerin, millî gelirden değişmeye yol açması ise açık bir sonuçtur.

3.3.3. Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve VEC Modeli

Engle-Granger eş bütünleşme analizine göre işçi serisinin faiz dışındaki tüm değişkenler ile eş bütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, Engle-Granger eş bütünleşme analizi içsel ve dışsal ayrımını dikkate aldığı gibi, ele alınan beş seri arasında bir eş bütünleşme vektörünün olup olmadığını sınıyamamaktadır. Bu sorunun

ortadan kaldırılmasına yönelik olarak VAR modeli üzerine kurulu Johansen eş bütünleşme analizine başvurulmuştur.

VAR analizinde önemli karar aşamalarının başında, modelde yer alan serilerin gecikme sayısının belirlenmesi gelmektedir. Sabit terim, 11 adet mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenlerinin dahil edildiği VAR modelinin gecikme sayısının belirlenmesinde, Tablo 3.14'de görüleceği üzere, Son Öngörü Hatası, Akaike ve Schwarz Bilgi Kriterleri ile Hannan-Quinn Kriteri dikkate alınmıştır.

TABLO 3.14. VAR MODELİNİN GECİKME SAYISININ TESPİTİ

k	FPE	AIC	SIC	HQ
0	6,42E-09	-4,678	-3,142	-4,054
1	2,16E-09*	-5,774	-3,688*	-4,927*
2	2,39E-09	-5,685	-3,051	-4,614
3	2,28E-09	-5,748	-2,565	-4,454
4	2,30E-09	-5,762	-2,031	-4,246
5	2,23E-09	-5,826*	-1,546	-4,087
6	2,71E-09	-5,673	-0,844	-3,711
7	3,54E-09	-5,461	-0,083	-3,276
8	3,99E-09	-5,411	0,515	-3,003
9	4,82E-09	-5,310	1,165	-2,679
10	5,11E-09	-5,358	1,665	-2,504
11	6,64E-09	-5,229	2,343	-2,152
12	4,53E-09	-5,775	2,346	-2,475

^a * işareti kriterler tarafından belirlenen gecikme sayısını göstermektedir.

^b FPE: Final Prediction Error (Son Öngörü Hatası), AIC: Akaike Information Criteria (Akaike Bilgi Kriteri), SIC: Schwarz Information Criteria (Schwarz Bilgi Kriteri), HQ: Hannan-Quinn Criteria (Hannan-Quinn Kriteri)

VAR modeli için gecikme sayısı, Son Öngörü Hatası, Schwarz Bilgi Kriteri ve Hannan-Quinn Kriterine göre 1, Akaike Bilgi Kriterine göre ise 5 olarak tahmin edilmekle birlikte, bu gecikme sayıları VEC modeli için içsel bağıntı sorununu giderememektedir. Bu nedenle, içsel bağıntı sorunu giderilene kadar birer birer artırılan gecikme sayısı 8 olarak belirlenmiş ve bir adet eş bütünleşme vektörü olduğu varsayımı altında sabit terim, 11 adet merkezleştirilmiş mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenlerinin katıldığı VEC modelinin hata terimine uygulanan testler Tablo 3.15'de sunulmuştur. Buna göre, gecikme sayısının 8'e yükseltilmesi halinde VEC modelinde içsel bağıntının yanında değişen varyans sorunu ile de karşılaşılmadığı görülmüştür. Gonzalo'ya (1994) göre, eş bütünleşik vektörlerin maksimum olabilirlik tahmin edicisini fazla etkilememesi nedeniyle hata teriminin normal dağılmama sorunu ise göz ardı edilmiştir.

TABLO 3.15. VEC MODELİNİN HATA TERİMİNE UYGULANAN TEST SONUÇLARI

Breusch-Godfrey İçsel Bağıntı Testi		
k	LM İstatistiği	Olasılık
1	28,604	0,28
2	29,918	0,23
3	24,691	0,48
4	21,259	0,68
5	28,655	0,28
6	17,876	0,85
7	24,409	0,50
8	30,067	0,22
9	20,288	0,73
10	22,634	0,60
11	24,158	0,51
12	34,054	0,11
(a)		

White Değişen Varyans Testi	
χ^2 İstatistiği	Olasılık
1393,000	0,72
(b)	

Normalite Testi	
Jarque-Bera	Olasılık
58,056	0,00
(c)	

Eş bütünleşme vektör sayısının iz ve maksimum özdeğer istatistiklerine belirlendiği Johansen eş bütünleşme analizi sonuçları Tablo 3.16'da verilmiştir.

TABLO 3.16. JOHANSEN EŞ BÜTÜNLEŞME TEST SONUÇLARI

Hipotez	Özdeğer	İz İstatistiği	Kritik Değer (yüzde1)	Maksimum Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer (yüzde1)
r=0*	0,276	95,826*	76,07	43,689*	38,77
r<1	0,150	52,137	54,46	21,884	32,24
r<2	0,109	30,253	35,65	15,624	25,52
r<3	0,067	14,629	20,04	9,424	18,63
r<4	0,038	5,205	6,65	5,205	6,65

^a * işareti yüzde 1 kritik değerinde boş hipotezin reddini göstermektedir.

^b r harfi rankı temsil etmektedir.

Test sonuçları incelendiğinde her iki test istatistiğine göre yüzde 1 anlamlılık düzeyinde işçi, faiz, fiyat, gelir ve kur serileri arasında bir adet eş bütünleşme vektörü bulunmaktadır. Bu durum seriler arasında sadece bir uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. İşçi serisinin katsayısına göre normalize edildiğinde ise eş bütünleşme vektörü, seriler arasında aşağıda verilen ilişkiyi temsil etmektedir.

$$\text{işçi} = -9,297 + 0,003\text{faiz} - 0,736\text{fiyat} + 2,132\text{gelir} + 0,702\text{kur} \quad (3.9)$$

Parametrelerin işaretleri dikkate alındığında, uzun dönemde hem işçi serisi ile faiz, gelir ve kur serileri arasında bulunan pozitif ilişki, hem de işçi ile fiyat serileri arasında bulunan negatif ilişki (3.1) numaralı denklem ile ifade edilen başlangıçtaki beklentilerimiz ile tutarlılık göstermektedir. Bununla

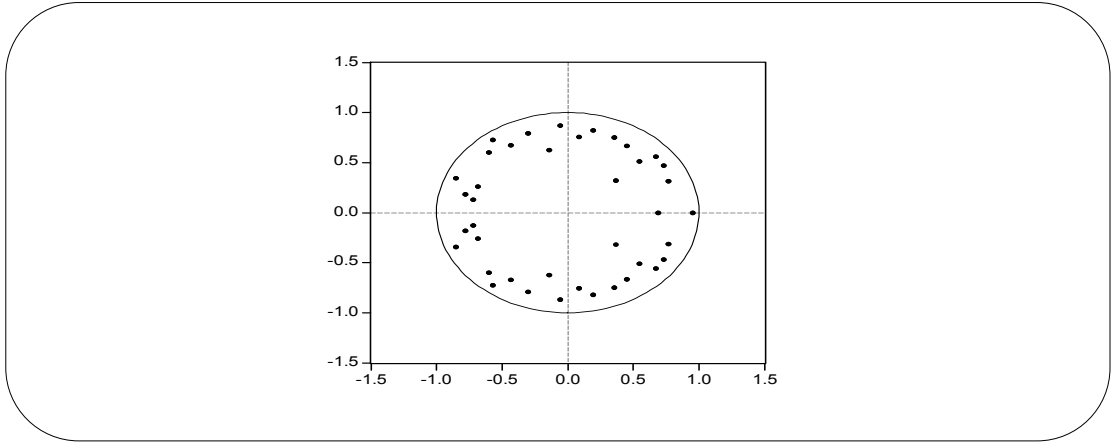
birlikte, (3.9) numaralı eş bütünleşme vektöründe, faiz serisine ait katsayının sıfıra oldukça yakın olduğu görülmektedir. Bu bulgu, faiz oranlarının işçi dövizlerini belirleyen etkenlerden birisi olmayabileceği sonucunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle (3.6) numaralı eşitlikte yer alan β matrisi üzerine kısıt konulması ile serilerin istatistiksel anlamlılığı test edilmiş ve test sonuçları Tablo 3.17’de gösterilmiştir.

TABLO 3.17. β KATSAYILARININ ANLAMLILIĞI

Değişken	χ^2 İstatistikleri				Olasılık
	χ^2 (1)	χ^2 (2)	χ^2 (3)	χ^2 (4)	
işçi	17,563				0,00
faiz	0,164				0,69
fiyat	0,610				0,43
gelir	2,191				0,14
kur	0,562				0,45
faiz ve fiyat		4,992			0,08
faiz ve kur		4,661			0,09
faiz ve gelir		4,683			0,09
faiz, fiyat ve gelir			6,499		0,09
faiz, fiyat, gelir ve kur				8,469	0,08

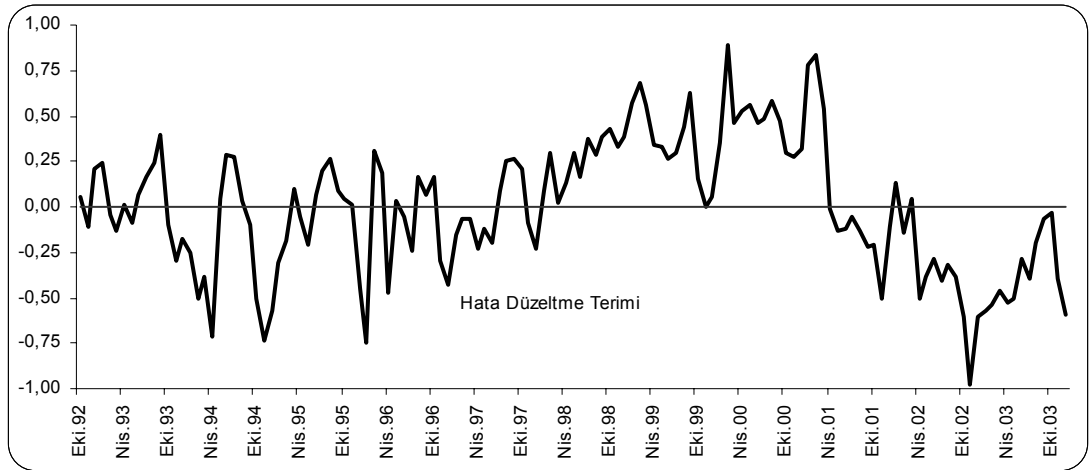
Tablo 3.17’deki sonuçlardan da görüleceği üzere, faiz serisinin istatistiksel olarak anlamlı bulunamaması faiz ile işçi serileri arasında eş bütünleşmenin olmadığı sonucunu doğurmaktadır ki bu da Engle-Granger eş bütünleşme test sonucu ile tutarlılık göstermektedir. Diğer yandan, faiz serisinin dışında eş bütünleşme vektöründe yer alan fiyat, gelir ve kur serilerinin de istatistiksel olarak anlamlı olmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte, anlamlı olmayan dört serinin bir bütün olarak yüzde 10 anlamlılık düzeyinde işçi serisi ile eş bütünleşme ilişkisi içinde oldukları görülmektedir. Nitekim, Şekil 3.1’de görüleceği üzere de seriler arasında dolaylı olarak Δ faiz \rightarrow Δ gelir \rightarrow Δ kur \rightarrow Δ fiyat \rightarrow Δ işçi yönlü bir nedensellik ilişkisi de bulunmaktadır.

Eş bütünleşme ilişkisinin varlığının VAR sisteminin karakteristik kökleri ve eş bütünleşme vektöründen elde edilen hata teriminin durağanlığı ile desteklemek mümkündür. Bu çerçevede, Grafik 3.1’de sistemin karakteristik kökleri verilmiştir. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığı için sistemin karakteristik köklerinden birisinin birim, diğerlerinin ise mutlak değer olarak birden küçük olması gerekmektedir.

Grafik 3.1: Karakteristik Kökler

Grafik 3.1'de görüleceği üzere karakteristik köklerin tümünün birim çember içinde yer alması ve köklerin simetrik izdüşümlere sahip olması (3.9) numaralı eş bütünleşme ilişkisini desteklemektedir. Grafik 3.2'de ise eş bütünleşme vektöründen elde edilen hata terimi sunulmuştur.

Grafik 3.2: Hata Düzeltme Terimi

Grafik 3.2'de görüleceği üzere seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi sıfır etrafında dalgalanmaktadır. Bu durum, modelde yer alan ve bireysel olarak durağan olmayan serilerin doğrusal bileşiminin durağan olduğunu ifade etmektedir. Böylece, (3.9) numaralı eş bütünleşme ilişkisi Grafik 3.2 ile de desteklenmektedir.

Diğer yandan, (3.9) numaralı eş bütünleşme vektöründe işçi serisinin içsel olarak varsayılarak normalize işleminin yapılmasından dolayı eş bütünleşme vektörünün yorumlanması serilerin zayıf dışsallığı test edilmeden eksik kalabilmektedir. Bu nedenle (3.6) numaralı eşitlikte yer alan α matrisi

üzerine kısıt konulması ile zayıf dışsallık testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 3.18'de gösterilmiştir.

TABLO 3.18. ZAYIF DIŞSALLIK TESTİ

Değişken	χ^2 İstatistikleri			Olasılık
	χ^2 (1)	χ^2 (2)	χ^2 (3)	
işçi	6,954			0,01
faiz	1,470			0,23
fiyat	0,009			0,92
gelir	21,501			0,00
kur	0,038			0,85
faiz ve fiyat		1,611		0,45
faiz ve kur		1,633		0,44
fiyat ve kur		0,040		0,98
faiz, fiyat ve kur			1,658	0,65

χ^2 istatistiklerine göre, işçi ve gelir serilerinin zayıf dışsal olmadığı, ancak faiz, fiyat ve kur serilerinin ayrı ayrı olduğu gibi birlikte de zayıf dışsal olduğu görülmektedir. Bu nedenle, eş bütünleşme vektörünün gelir denklemi olarak da yorumlanması mümkündür. Birden fazla zayıf dışsal olmayan seri olması VEC modelinin eşanlı sistem çözümünü gerektirmektedir. Bu nedenle, serilerin zayıf dışsallığı dikkate alınarak oluşturulan ve sabit terim, hata düzeltme terimi, 11 adet merkezîleştirilmiş mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenlerin yer aldığı iki denklemlilik VEC modeli, Görünüşte İlişkisiz Regresyon (Seemingly Unrelated Regression) yöntemi ile tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 3.19'da sunulmuştur.

Tablo 3.19'dan görüleceği üzere, negatif katsayılı hata düzeltme teriminin istatistiksel olarak anlamlı olması seriler arasında bulunan eş bütünleşme ilişkisinin geçerli olduğunu göstermektedir. Buna göre, dışsal bir şokun neden olacağı dengesizlik yaklaşık 4,5 ayda ortadan kalkmaktadır. Serilerin katsayı işaretleri dikkate alındığında ise Δ faiz, Δ gelir ve Δ kur serilerinin negatif, Δ fiyat serisinin ise pozitif katsayılar ile modelde yer aldığı görülmektedir.

TABLO 3.19. VEC MODELİNİN GÖRÜNÜŞTE İLİŞKİSİZ REGRESYON YÖNTEMİ İLE TAHMİN EDİLMESİ

Değişken	Bağımlı Değişken					
	Δişçi _t			Δgelir _t		
	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	-0,119	-2,719	0,01	-0,025	-2,359	0,02
ec _{t-1}	-0,228	-5,475	0,00	-0,087	-7,171	0,00
Δişçi _{t-1}	-0,227	-2,876	0,00	-0,040	-2,226	0,03
Δişçi _{t-3}	0,219	2,907	0,00	-0,044	-2,473	0,01
Δişçi _{t-5}	-0,146	-2,043	0,04			
Δişçi _{t-6}				0,039	2,289	0,02
Δfaiz _{t-3}	-0,010	-3,028	0,00	0,002	1,927	0,06
Δfaiz _{t-4}	-0,007	-2,473	0,01	-0,003	-4,505	0,00
Δfaiz _{t-5}				-0,003	-3,755	0,00
Δfaiz _{t-7}	-0,006	-2,163	0,03			
Δfaiz _{t-8}				-0,002	-2,868	0,00
Δfiyat _t	3,308	3,958	0,00			
Δfiyat _{t-1}	2,109	2,449	0,02			
Δfiyat _{t-2}				0,766	3,511	0,05
Δfiyat _{t-3}				0,685	2,834	0,01
Δfiyat _{t-5}	3,242	3,116	0,00	0,778	3,384	0,00
Δfiyat _{t-6}	-2,397	-2,857	0,00	0,559	2,500	0,01
Δfiyat _{t-8}	1,202	-1,715	0,09			
Δgelir _{t-1}	-0,671	-2,660	0,01	-1,030	-14,448	0,00
Δgelir _{t-2}				-0,610	-7,908	0,00
Δgelir _{t-3}	-0,626	-2,477	0,01	-0,499	-6,987	0,00
Δgelir _{t-4}	-0,659	-2,444	0,02	-0,721	-8,856	0,00
Δgelir _{t-5}	-0,974	-3,602	0,00	-0,534	-7,139	0,00
Δgelir _{t-6}	-0,486	-1,888	0,06	-0,552	-7,239	0,00
Δgelir _{t-7}				-0,516	-6,541	0,00
Δgelir _{t-8}				-0,363	-5,153	0,00
Δkur _t				-0,308	-4,806	0,00
Δkur _{t-1}	-1,007	-3,148	0,00	-0,127	-1,797	0,07
Δkur _{t-2}				-0,367	-4,176	0,00
Δkur _{t-3}				-0,369	-3,723	0,00
Δkur _{t-5}	-1,356	-4,087	0,01	-0,159	-1,785	0,08
Δkur _{t-6}				-0,423	-4,958	0,00
Δkur _{t-8}				-0,330	-4,556	0,00
DS01	-0,149	-2,403	0,02	-0,062	-3,961	0,00
DS02	-0,390	-5,147	0,00	-0,118	-7,463	0,00
DS03	-0,248	-3,222	0,00			
DS04	-0,160	-2,056	0,04			
DS09	-0,153	-2,150	0,03	0,104	5,998	0,00
DS10	-0,289	-4,283	0,00	0,165	9,172	0,00
DS11	-0,241	-3,579	0,00	0,065	3,410	0,00
D00	0,369	2,249	0,03	0,092	2,429	0,02
D01				0,092	2,365	0,02

^a α sabit terimi, ec ise hata düzeltme terimini temsil etmektedir.

^b İstatistiksel olarak anlamsız bulunan değişkenler dışlanmak kaydıyla yeniden Görünüşte İlişkisiz Regresyon yöntemi uygulanarak anlamlı değişkenler arasındaki ilişki tahmin edilmiştir.

(3.9) numaralı eş bütünleşme vektöründen elde edilen uzun dönem esneklik katsayıları ile Tablo 3.20'den elde edilen kısa dönem esneklik katsayıları Tablo 3.20'de özetlenmiştir.

TABLO 3.20. faiz, fiyat, gelir ve kur SERİLERİNİN DÖNEMLERE GÖRE ESNEKLİKLERİ

	Uzun Dönem	Kısa Dönem
faiz	0,003	-0,023
fiyat	-0,736	7,464
gelir	2,132	-3,416
kur	0,702	-2,363

^a İlgili serilerin kısa dönem esneklikleri, daha karmaşık yöntemlerle hesaplanabilse de, işaretin yönünü değiştirmeyeceğinden kolaylık olması amacıyla zaman içindeki esneklerinin toplamı ile elde edilmiştir.

Tablo 3.20'in incelenmesinden görüleceği üzere, esneklik katsayılarının uzun ve kısa dönemde tam tersi işaretlere sahip olması oldukça dikkat çekicidir. Buradan Türk işçilerinin kısa dönemde ülkede kalan yakınlarının tüketim alışkanlıklarını devam ettirebilmesi için Türkiye'ye döviz gönderdiği, ancak bu durumun uzun döneme yansımadağı sonucuna ulaşılmaktadır. Uzun dönemde ise, Türk işçilerinin yatırım kazanç elde etme amacıyla Türkiye'ye döviz transferinde bulunduğu görülmektedir. Bu durumu, Türk işçilerinin uzun dönemde kazanç elde etmek amacıyla Türkiye'ye döviz gönderdiği, ancak birinci dereceden aile üyelerini yanlarına aldirmaları nedeniyle Türkiye'de bulunan ikinci ve üçüncü dereceden aile yakınlarına sadece geçici bir süre için yardım ettikleri, ancak bu sürecin kalıcı bir nitelik taşımadığı şeklinde açıklamak mümkündür.

Parametrelerin zaman içindeki sabitliği, VEC modelinin doğru belirlenip belirlenmediğini göstermektedir⁴⁷. Bu nedenle, parametrelerin sabitliği, katsayıların ve hata teriminin tekrarlı tahmin edilmesi (recursive estimation) ile test edilmiş ve test sonuçları Ek 7 ve Ek 8'de verilmiştir. Ek 7'in incelenmesinden görüleceği üzere kısa dönemli işçi modelinde katsayıların zaman içinde sabitliğini korumaktadır. Ek 8'de ise, tekrarlı hata teriminin sadece 2001 yılının Şubat ayında yaşanan malî kriz nedeniyle güven aralığının dışına çıktığından istikrarsızlığa yol açmadığı görülmektedir. Bu nedenle, kısa dönemli işçi modelinin istikrarlı bir model olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

⁴⁷ Parametrelerin zaman içindeki testi, Eviews paket programı ile sadece EKK yöntemi tahmin edilen modeller için mümkün olmaktadır. Bu nedenle, Tablo 3.20'de yer alan işçi modeli EKK yöntemi ile tahmin edildikten sonra parametrelerin zaman içindeki sabitliği testleri uygulanmıştır. EKK yöntemi ile elde edilen tahmin sonuçları ise Ek 6'da sunulmuştur.

3.3.4. Etki-Tepki Foksiyonu ve Varyans Ayırıştırması Analizi

Etki-tepki fonksiyonu VAR modeli içinde yer alan serilerin hata terimlerinde meydana gelen şoklara karşı ne yönde ve ne ölçüde tepki gösterdiğinin, varyans ayırıştırması analizi ise bir seride meydana gelen değişmelerin kaynaklarının araştırılmasında kullanılan bir yöntemdir. VAR modelinden elde edilen hata terimleri arasındaki korelasyonun sıfırdan farklı olması halinde etki-tepki fonksiyonu ve varyans ayırıştırması analizi için serilerin dışsaldan içsele doğru sıralanması gerekmektedir. Tablo 3.21'de görüleceği üzere sabit terim, hata düzeltme terimi, 11 adet merkezileştirilmiş mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenlerinin yer aldığı VAR (8) modelinin hata terimleri arasındaki korelasyonun sıfırdan farklı olması nedeniyle serilerin sıralanması önem kazanmaktadır.

TABLO 3.21. VAR (8) MODELİNİN HATA TERİMLERİ KORELASYON MATRİKSİ

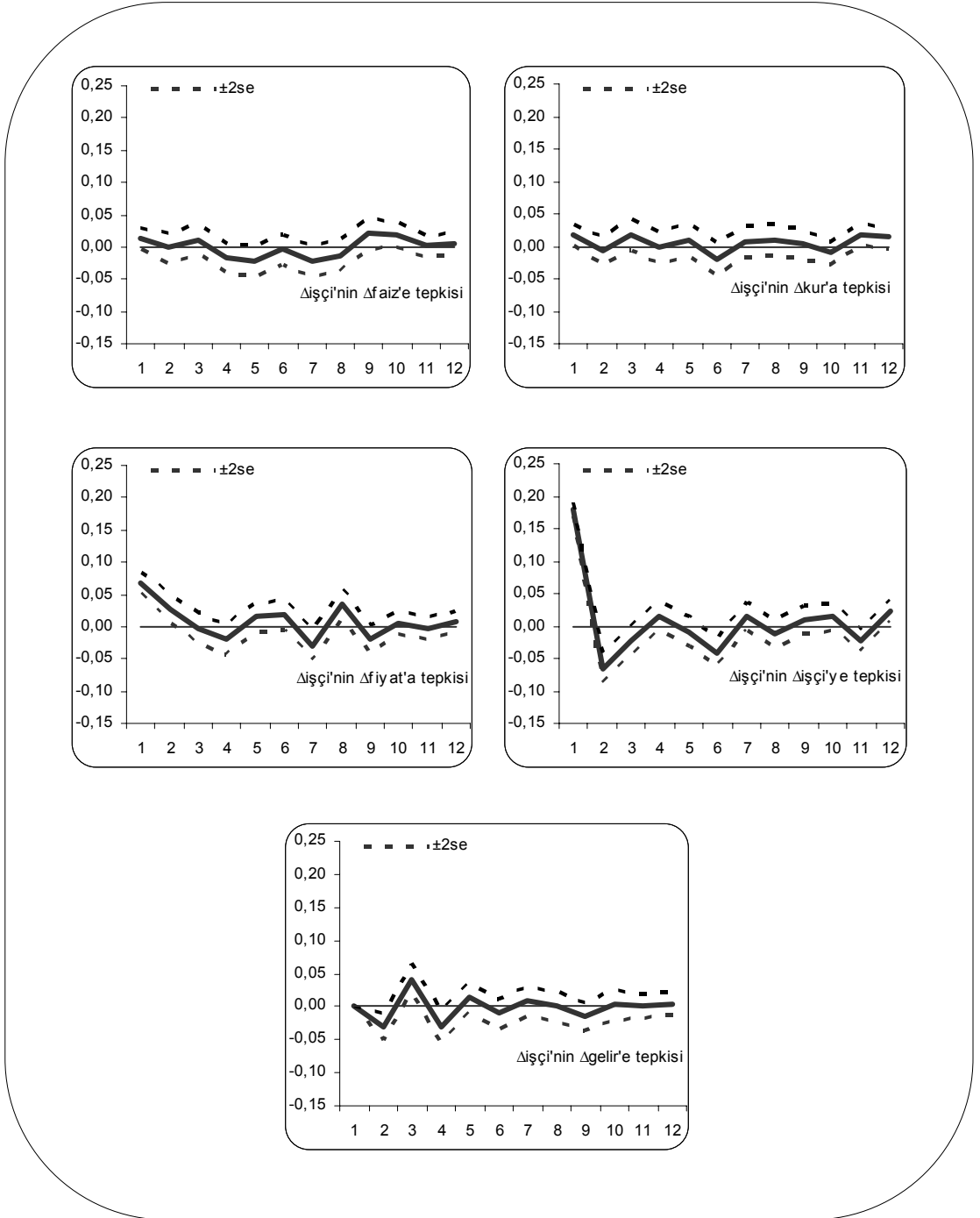
Bağımlı Değişken	Δ işçi	Δ faiz	Δ fiyat	Δ gelir	Δ kur
Δ işçi	1,000	0,522	0,307	0,072	-0,229
Δ faiz	0,522	1,000	0,642	0,119	-0,330
Δ fiyat	0,307	0,642	1,000	0,344	-0,183
Δ gelir	0,072	0,119	0,344	1,000	0,052
Δ kur	-0,229	-0,330	-0,183	0,052	1,000

^a VAR modeline, sabit terim, hata düzeltme terimi, 11 adet merkezileştirilmiş mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenleri ilave edilmiştir.

Seriler, Granger nedensellik ile zayıf dışsallık testlerinden elde edilen sonuçlara göre sıralanmaya çalışılmıştır. Şekil 3.1'de görüleceği üzere diğer dört serideki değişmelerin, Δ faiz serisinin nedeni olmaması ve faiz serisinin zayıf dışsal olması nedeniyle Δ faiz serisi ilk seri olarak seçilmiştir. Diğer değişkenlerdeki değişmelerin Δ gelir serisinin nedeni olması ve gelir serisinin zayıf dışsal olmaması nedeniyle ise beşinci seri olarak Δ gelir serisi kabul edilmiştir. İşçi serisinin zayıf dışsal olmaması, fiyat ve kur serilerinin ise zayıf dışsal olması nedeniyle Δ işçi serisi dördüncü seri olarak ele alınmıştır. Şekil 3.1'de görüldüğü gibi, Δ kur serisinin Δ fiyat serisinin nedeni olması, Δ fiyat serisinin ise Δ işçi serisinin nedeni olması nedeniyle Δ kur serisi ikinci, Δ fiyat serisi ise üçüncü seri olarak kabul edilmiştir. Böylece seriler Δ faiz, Δ kur, Δ fiyat, Δ işçi ve Δ gelir şeklinde sıralanmıştır.

Grafik 3.3'de diğer serilere verilen bir standart sapmalık şoklara Δ işçi serisinin tepkisi incelenmiştir. Δ işçi serisinin tepkisi, ilk dönemlerde faiz, kur

ve fiyat serilerinde beklenmeyen bir değişim yaşandığında pozitif, gelir serisinde beklenmeyen bir değişim yaşandığında ise negatif yönde olmaktadır. Bu sonuç ise, VEC modelinden elde edilen sonuç ile aynı olması nedeniyle beklentiler doğrultusundadır. Faiz ve kur serilerindeki değişmelerin, fiyat ve gelir serilerindeki değişimlere kıyasla kısa dönemde Δ işçi serisi üzerindeki etkisinin ise sınırlı düzeyde kaldığı görülmektedir.

Grafik 3.3: Δ işçi Serisi için Etki-Tepki Fonksiyonu Sonuçları

Tablo 3.22’de sunulan varyans ayrıştırması analizi sonuçları incelendiğinde ise, bir aylık gecikme sürecinde Δ işçi serisinin yüzde 86’sının kendisi tarafından, yüzde 12’sinin ise Δ fiyat serisinden kaynaklandığı görülmektedir. Δ faiz, Δ kur ve Δ gelir serilerinin açıklama gücü ilk aylarda düşük olmakla birlikte, on iki aylık gecikme düzeyinde Δ işçi serisinin, yüzde 15’lik kısmının bu üç serideki değişim tarafından açıklandığı görülmektedir. On iki aylık ortalama dikkate alındığında ise, işçi serisindeki değişimin kendisi dışında sırasıyla fiyat, gelir, faiz ve kur serilerindeki değişimlerden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

TABLO 3.22. Δ işçi SERİSİ İÇİN VARYANS AYRIŞTIRMASI ANALİZ SONUÇLARI

Dönem	Δ faiz	Δ kur	Δ fiyat	Δ işçi	Δ gelir
1	0,524	0,898	12,233	86,345	0,000
2	0,455	0,875	12,213	84,229	2,229
3	0,690	1,510	11,527	80,514	5,758
4	1,321	1,453	11,896	77,782	7,547
5	2,279	1,608	12,122	76,258	7,734
6	2,194	2,401	12,115	75,749	7,541
7	3,015	2,424	13,297	73,839	7,425
8	3,301	2,541	14,974	71,972	7,211
9	4,015	2,506	15,295	70,706	7,479
10	4,605	2,655	15,160	70,177	7,403
11	4,546	3,161	14,947	70,045	7,301
12	4,544	3,441	14,849	69,930	7,236
Ortalama	2,624	2,123	13,386	75,629	6,239

^a VAR modeline, sabit terim, hata düzeltme terimi, 11 adet merkezleştirilmiş mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenleri ilave edilmiştir.

Sonuç olarak, elde edilen bulgular ışığında yurt dışında çalışan Türk işçilerinin uzun dönemde yatırım güdüsüyle Türkiye’ye döviz gönderdiklerini söylemek mümkündür. Bununla birlikte, kısa dönemde olsa bile Türk işçilerinin Türkiye’deki yakınlarının tüketim seviyelerini devam ettirebilmeleri için halen döviz gönderdikleri görülmektedir. Bu sonuç ise, kısa ve uzun dönem ayrımı yapılmassa bile Aydaş ve diğerlerinin (2004) çalışması ile benzerlik taşımaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

Gelişmekte olan ülkelere gönderilen işçi dövizleri, Dünya Bankası verilerine göre 1980'li yıllardan itibaren istikrarlı bir artış izleyerek 2003 yılında 93 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bazı kaynaklar ise, kayıt altına alınamayanların da hesaba katılması halinde bu rakamın 300 milyar ABD dolarına kadar yükselebileceğini iddia etmektedir. 2000'li yılların başında dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 3'ünün doğduğu ülkenin dışında yaşadığı da düşünüldüğünde, yurt dışına işçi gönderen gelişmekte ülkeler açısından bu döviz kaynağının elde edilmesine yönelik politikaların hayata geçirilebilmesi için işçi dövizlerini belirleyen etkenlerin tespit edilebilmesi önem kazanmaktadır.

İşçi dövizlerini belirleyen etkenlerin, literatürde, mikro ekonomik ve makro ekonomik olmak üzere iki grupta incelendiği görülmektedir. İşçi dövizlerini belirleyen etkenleri mikro ekonomik açıdan inceleyen yazarlar daha çok işçi dövizleri ile yurt dışına göç eden işçinin ve ülkesinde kalan ailesinin sosyo-ekonomik özellikleri arasındaki ilişki üzerinde durmaktadır. İşçi dövizlerinin makro ekonomik belirleyicileri üzerinde çalışan yazarların ise, işçi dövizleri ile işçi ihraç ve ithal eden ülkelerin makro ekonomik özellikleri arasındaki ilişki üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir. Bununla birlikte, işçi dövizlerini belirleyen makro ekonomik etkenler konusunda, literatürde, tam bir uzlaşma olmadığı dikkati çekmektedir. Özellikle yurt dışına işçi gönderen ülkelerin uygulamaya koydukları faiz ve kur politikalarının, işçi dövizlerini etkileyip etkilemediği halen tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Türkiye verileri ile Straubhaar (1986) ile Aydaş ve diğerleri (2004) tarafından yapılan çalışmalarda da iki farklı sonuç elde edilmiştir. Straubhaar (1986), Türkiye'deki yüksek faiz ve yüksek kur politikalarının Türkiye'ye gönderilen işçi dövizleri üzerinde bir etkisi olmadığını ileri sürmektedir. Aydaş

ve diğ erleri (2004) ise, faiz ve kur politikaları ile Türkiye'ye gönderilen iş ç i dövizlerinin artırılabilceğini iddia etmektedirler.

Türkiye açısından iş ç i dövizleri döviz kaynaklarının çeş itlenmesi nedeniyle eski önemine sahip olmamakla birlikte, yurt dış ındaki 1 milyonu aş kın Türk iş ç isi 2003 yılında 2 milyar ABD dolarının üzerinde Türkiye'ye döviz göndermiş lerdir. Dolayısıyla, Türkiye için de iş ç i dövizlerini belirleyen etkenlerin tespit edilmesi önem kazanmaktadır.

Bu tezde, Straubhaar (1986) ile Aydaş ve diğ erlerinin (2004) yıllık veriler kullanmak suretiyle ulaşt ıkları iki ayrı sonucun aylık veriler ile zaman serileri yöntemleri kullanılarak yeniden değ erlendirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için, 1992 yılının Ocak ayı ile 2003 yılının Aralık ayı arasını kapsayan dönem için faiz oranı, fiyat düzeyi, millî gelir ve döviz kurunun iş ç i dövizlerini gerek uzun gerekse de kısa dönemde Türkiye'ye gönderilen iş ç i dövizlerini etkileyip etkilemediğ inin belirlenmesi, etkilemesi halinde ise etkinin yönü ve boyutunun tespit edilmesine çalış ılmış tır.

İş ç i dövizlerinin, uzun dönemde, faiz oranı, millî gelir ve döviz kurundan pozitif yönde, fiyat düzeyinden ise negatif yönde etkilendiğ i sonucuna ulaşılmıştır ki, bu sonuç yurt dış ındaki Türk iş ç ilerinin istikrarlı bir ekonomik ortamın yakanlandığında Türkiye'ye kazanç elde etmek amacıyla döviz gönderdiğ ini göstermektedir. Kısa dönemde ise, uzun dönemin tam tersine, faiz oranı, millî gelir ve döviz kurunun negatif, fiyat düzeyinin ise pozitif yönde iş ç i dövizlerini etkilediğ i sonucu elde edilmiştir. Bu durum ise, Türk iş ç ilerinin halen Türkiye'de kalan yakınlarına ekonomik açıdan destek olmak amacıyla döviz göndermeye devam ettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla, Aydaş ve diğ erlerine (2004) benzer şekilde, faiz ve kur politikalarının Türkiye'ye gönderilen iş ç i dövizleri üzerinde etkisi olduğ u sonucuna ulaşılmıştır. Diğ er yandan, Türk iş ç ilerinin uzun dönemde yatırım yapma, kısa dönemde ise ailesine ekonomik açıdan destek olma güdüsüne sahip olması, kısa ve uzun dönem ayrımı yapılmamış olsa da Aydaş ve diğ erlerinin (2004) ulaşt ığı sonuç ile benzerlik taş ımaktadır.

Günümüzde Türkiye’de uygulanmakta olan makro ekonomik politikalar çerçevesinde 2004 yılında tüketici fiyatlarındaki artış hedeflenen oranın gerisinde kalmıştır. Büyüme hızının ise hedeflenenin üzerinde gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu istikrarlı ekonomik ortamın gelecek yıllarda da devam edeceği tahmin edilmektedir. Nitekim, OECD (2004) Türkiye ekonomisinin büyüme hızının 2005 yılı için yüzde 6,4, 2006 yılı için yüzde 5,8 olarak gerçekleşeceğini öngörmektedir. Tüketici fiyatlarındaki artışın ise 2005 yılında yüzde 8,6’ya, 2006 yılında ise yüzde 6,3’e gerileyeceğini tahmin etmektedir. Diğer yandan, 2005-2007 yıllarını kapsayan Katılım Öncesi Ekonomik Program gereği üç yıllık ortalama büyüme hızının yüzde 5 olacağı, tüketici fiyatlarındaki artışın ise 2007 yılı sonuna kadar yüzde 4 oranına düşeceği beklenmektedir (DPT, 2004). Dolayısıyla, düşük enflasyon oranı ve yüksek büyümenin sağlayacağı istikrarlı bir ortamda işçi dövizlerinin artması beklenebilir. Bununla birlikte, Türkiye ekonomisinin istikrar kazanmasıyla faiz oranlarının düşmesi ve Türk lirasının değer kazanması spekülasyon amaçlarıyla Türkiye’ye gönderilen işçi dövizlerini negatif yönde etkilemesi de söz konusudur.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (1971). Federal Almanya'nın 1666-1967'de Geçirdiği Ekonomik Buhran Açısından Yabancı İşgücü ve Türk İşçilerinin Durumu. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 26, 159-180.
- Abadan-Unat, N. (1972a). Türkiye'nin Dış Göç Akımı ve Sosyal Hareketlilik. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 27, 17-52.
- Abadan-Unat, N. (1972b). Yurt Dışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 27, 183-206.
- Abadan-Unat, N. (Mart 1973). Teşvik Edilen Beyin Göçü. *Türkiye Mühendislik Haberleri*, 19, 92-93.
- Abadan-Unat, N. (1983). Batı Avrupa ve Ortadoğu'ya Göç Eden Türk İşgücünün Sosyal Yasalar ve Toplum Yapısı Üzerindeki Etkisi. (Editör: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi). Ankara.
- Abadan-Unat, N. (1986). Turkish Migration to Europe and the Middle East: Its Impact on the Social Structure and Social Legislation. (Editör: L. Michalak ve J. Salacuse). California: Institute of International Studies.
- Abadan-Unat, N. (1995). Turkish Migration to Europe. (Editör: R. Cohen). Cambridge: Cambridge University Press.
- Abadan-Unat, N. (2002). Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Abadan-Unat, N. ve Ünsal, A. (1976). Siyasal Partiler, İşçi Sendikaları, İşveren Birlikleri ve Bürokrasinin Gözüyle İşgücü Göçü. (Editör: Abadan-Unat ve diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Abadan-Unat, N., Keleş, R., Pennix, R., Van Renselaar, H., Van Velzen, L., ve Yenisey, L. (Ed.). (1976). Göç ve Gelişme: İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkilerine İlişkin Bir Araştırma. Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Abdel-Rahman, A.M.M. (Kasım 2003). *The Determinants of Foreign Worker Remittances in the Kingdom of Saudi Arabia*. Erişim: Haziran 2004, Economic Research Forum, http://www.erf.org.eg/tenthconf/Labor_Presented/Abdel-Rahman.pdf.

- Açıkgoz, C. (Mart 1981). Yurt Dışı İşçi Tasarrufları ve İşçi Teşebbüsleri. *Karınca*, 48, 38-40.
- Adams, R.H. (1991a). *The Effects of International Remittances on Poverty, Inequality, and Rural Egypt*. International Food Policy Research Institute, Research Paper No. 18.
- Adams, R.H. (Ekim 1991b). The Economic Uses and Impact of International Remittance in Rural Egypt. *Journal of Development Studies*, 30, 695-722.
- Adams, R.H. ve Pages, J. (Aralık 2003). *International Migration, Remittances and Poverty in Developing Countries*. World Bank, Working Paper No. 3179.
- Ağralı, S. (Haziran 1963). Batı Almanya'daki Türk İşçileri. *Türk-İş*, 14, 12-15.
- Ahibaba, N. (1965). Dış Ükelere Giden Türk İşçileri ile İlgili Meseleler. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Ahibaba, N. (1966). Dış Ükelere İşçi Gönderme Safha ve Sorunları. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Ahlburg, D.A. ve Brown, R.P.C. (Aralık 1998). Migrants' Intention to Return Home and Capital Transfers: A Study of Tongans and Samoans in Australia. *Journal of Development Studies*, 35, 125-151.
- Ahmed, I.I. (Aralık 2000). Remittances and their Economic Impact in Post-War Somaliland. *Disasters*, 24, 380-389.
- Aker, A. (1972). İşçi Göçü, Nisan 1970 ile Nisan 1971 Arasında Almanya'ya Giden Türk İşçileri Üzerinde Sosyo-Ekonomik Bir Örneklemeye Araştırması. İstanbul: Sander Yayınları.
- Akkaya, Ç., Koray, S., Şen, F. ve Ulusoy, Y. (2000). Avrupa Birliği'nde Türk Ekonomisi. Essen: Türkiye Araştırmalar Merkezi.
- Alarcón, R. (2002). *The Development of Hometown Associations in the United States and the Use of Social Remittances in Mexico*. Erişim: Ağustos 2004, Inter-American Dialogue, <http://www.thedialogue.org/publications/alarcon.pdf>.
- Albayrak, Z. (1970). Yabancı Memleketlerde Çalışan Türk İşçilerinin Sorunları ve İşçi Tasarruflarından İstifade Yolları. İstanbul: Peva Yayınları.
- Albayrak, Z. (1972). Yabancı Memleketlerde Çalışan Türk İşçileri, Sorunları, Tasarruflarından Faydalanma Yolları ve Alınması Gereken Tedbirler. Ankara: Odalar Birliği Yayınları.

- Albayrak, Z. (Kasım 1973). Alman Servet Biriktirme Kanunları ve Türk İşçilerinin Bunlardan Faydalanma Yolları. *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, 10, 11-30.
- Albayrak, Z. (Nisan 1974a). Köy-Kent Projelerinin Finansmanında Hariçteki İşçi Tasarruflarından İstifade Yolları. *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, 11, 15-22.
- Albayrak, Z. (Haziran 1974b). İşçi Yatırım Bankası Tasarısının Düşündürdükleri. *Karınca*, 41, 5-6.
- Alburo, F.A. ve Albella, D.I. (1992). The Impact of Informal Remittances of Overseas Contract Workers' Earnings on the Philippine Economy. New Delhi: ILO- ARTEP.
- Alderman, H. (Aralık 1996). Saving and Economic Shocks in Rural Pakistan. *Journal of Development Economics*, 30, 2033-2044.
- Aldoğan, Y. (Eylül/Aralık 1978). Fransa'daki Türk İşçileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 33, 143-162.
- Amjad, R. (Ed.). (1989). To Gulf and Back: Studies on the Impact of Asian Labour Migration. New Delhi: ILO-ARTEP.
- Amuedo-Dorantes, C. ve Pozo, S. (Haziran 2003). *Remittances and Insurance: Evidence from Mexican Migrants*. Erişim: Nisan 2004, Western Michigan University, <http://homepages.wmich.edu/~pozo/research%20papers/mexican%20remittances%20June%202011,%202004.pdf>.
- Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi. (Ed.). (1975). Prof. Dr. Mahmut Koloğlu'ya 70 inci Yaş Armağanı. Ankara.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. (Ed.). (1975). Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri. Ankara.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. (Ed.). (1983a). Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan. Ankara.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. (Ed.). (1983b). Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan. Ankara.
- Arar, F. (1972). İşçi Dövizlerinin Değerlendirilme Yolları. (Editör: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği). Ankara.
- Arıtürk, A. (Ağustos 1979). Yurt Dışına İşçi Göçünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. *Bulgu*, 4, 27-29.
- Armaoğlu, T. (Ekim 1966). İşgücü İhracı ve Tasarruflarının Değerlendirilmesi Yolları. *Ankara Ticaret Odası Dergisi*, 3, 33-38.

- Artam, E. (1981). Uluslararası Para ve Sermaye Piyasalarında Kaynak Bulma Sorunu, Dış Ekonomik İlişkiler Komisyonu Tebliği, DPT, 2. İktisat Kongresi, 2-7 Kasım 1981.
- Aşıcı, A. (Temmuz 1969). İşçi İhracı Üzerine. *Mesleki ve Teknik Öğretim*, 17, 4-5.
- Aşkın, A. (1972). Yabancı Memleketlerde Çalışan İşçilerimizin Tasarruflarının Değerlendirilmesi. Ankara: Odalar Birliği Yayınları.
- Aşkın, A. ve Öztekin, E. (1972). Yabancı Memleketlerde Çalışan İşçilerimizin Tasarruflarının Değerlendirilmesi. (Editör: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği). Ankara.
- Atabek, Ü. (1984). Remarks on Turkish Firms in the Arab World. (Editör: M. Lacher ve W. Ruf). Kassel: Fachbereich.
- ATİAD. (2001). Almanya ve Avrupa'daki Türk Kökenli Girişimciler. Dusseldorf.
- Atsu, S.M. (Aralık 1977). Göçün Nedenleri ve Çözümlenmeler. *Özgür İnsan*, 6, 36-41.
- Aybars, O., Şentek, A. ve Tüzün, S. (Haziran/Temmuz 1971). Yurt Dışına Mimar Göçü. *Mimarlık*, 9, 35-41.
- Aydaş, O.T., Neyaptı, B. ve Metin-Özcan, K. (2004). Determinants of Workers Remittances: The Case of Turkey. *Emerging Markets Finance and Trade*, ileriki sayılarda yayınlanacak.
- Aydemir, Ç.F. (1979). Avrupa Türkleri. Ankara.
- Aykurt, M. (1981). Yurt Dışına İşçi Gönderimi ve Tasarrufların Yurt İçine Yönlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: AİTİA Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü.
- Azam, J.P. ve Gubert, F. (Ekim 2002). *Those in Kayes: The Impact of Remittances on their Recipients in Africa*. Erişim: Nisan 2004, Développement et Insertion Internationale, http://www.dial.prd.fr/dial_publications/PDF/Doc_travail/2002-11.pdf.
- Bahşi, C.G. (Eylül 1978a). İşçi Dövizlerinin Ülkemize Kaydırılma Yolları. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 13, 9-12.
- Bahşi, C.G. (Kasım 1978b). İşçi Dövizlerinin Ülkemize Kaydırılma Yolları. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 13, 31-33.
- Bakan, A. ve Stasiulis, D. (1997). Not One of the Family: Foreign Domestic Workers in Canada. Toronto: University of Toronto Press.
- Balcıoğlu, A.R. (1972). Ekmek Göçü. İstanbul: Şamil Yayınları.

- Balderas, J.U. (Kasım 2003). *The Determinants of Remittances: The Case of Mexican Migrants in the United States*. Erişim: Temmuz 2004, University of Colorado, <http://www.colorado.edu./Economics/gradplacement/balderas-paper.pdf>.
- Ballard, R. (2001). *The Impact of Kinship on the Economic Dynamics of Trans-national Networks: Reflections on Some South Asian Developments*. Erişim: Ağustos 2004, Transnational Communities Programme, University of Oxford, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/Ballard.pdf>.
- Ballard, R. (2002). *A Case of Capital-Rich Under-Development: The Paradoxical Consequences of Successful Trans-national Entrepreneurship from Mirpur*. Erişim: Haziran 2004, Centre for Applied South Asian Studies, University of Manchester, <http://www.art.man.ac.uk/CASAS/pdfpapers/mirpur.pdf>.
- Banerjee, B. (Aralık 1984). The Probability, Size and Uses of Remittances from Urban to Rural Areas in India. *Journal of Development Economics*, 16, 293-311.
- Barberia, L. (Eylül 2002). *Remittances to Cuba: An Evaluation of Cuban and US Government Policy Measures*. The Inter-University Committee on International Migration, Working Paper No. 15, Cambridge.
- Basch, L., Schiller, N.G. Blanc, C.Z. (1994). Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. Langorne, Pennsylvania: Gordon and Breach.
- Bascom, W.O. (1990). Remittance Inflows and Economic Development in Selected Anglophone Caribbean Countries. (Editör: International Migration and Cooperative). Washington: Government Printing Office.
- Basok, T. (Yaz 2000). Migration of Mexican Seasonal Farm Workers to Canada and Development: Obstacles to Productive Investment. *International Migration Review*, 34, 79-97.
- Başaran, F. (1972). Türkiye’de Beyin Göçü Sorunu. *Araştırma*, 10, 133-153.
- Başbuğ, F.Y. (Temmuz 1978). İşçi ve Döviz. *İktisat Dergisi*, 27, 20-24.
- Başol, K. (Ağustos 1980). Göçlerin Türkiye Nüfusundaki Önem ve Sorunları. *Ege Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2, 95-116.
- Baydar, E. (1978). İşçi Döviz Transferlerini Artırma Yolları. (Editör: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu). Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları. Ankara.
- Baydar, E. (1978). İşçi Döviz Transferlerini Artırma Yolları. (Editör: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu). Ankara.

- Bealieu, J.J. ve Miron, J.J. (Ocak-Şubat 1993). Seasonal Units Roots in Aggregate US Data. *Journal of Econometrics*, 55, 305-328.
- Bener, E. (Ağustos 1969). İşçi Dövizleri. *İktisat ve Maliye*, 16, 195-200.
- Berker, B., Tuncay, H. ve Tunca, T. (1989). Başlangıcından Tasfiyesine Kadar Döviz Çevrilebilir Mevduat Hesapları, Ankara: T.C. Merkez Bankası
- Berksu, A. (1981). İşçi Dövizlerinin Yurda Getirilmesi ve Değerlendirilmesi. *Çalışma Dergisi Atatürk Özel Sayısı*, 55-65.
- Bhargava, A. (Temmuz 1986). On the Theory of Testing for Unit Roots in Observed Time Series. *Review of Economic Studies*, 53, 369-384.
- Birerçin, M. (1963). Belçika'daki Türk İşçilerinin Durumları Hakkında Rapor. Ankara: İş ve İşçi Bulma Kurumu Yayınları.
- Birerçin, M. (1966). Dış Ülkelere İşgücü Sevkinin Sosyal ve Ekonomik Hayatımızdaki Etkileri. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Birks, J. S. ve Sinclair, C.A. (Sonbahar/Kış 1979). Migration and Development: The Changing Perspective of the Poor Arab Countries. *Journal of International Affairs*, 33, 285-309.
- Blotevogel, H.H. ve Fielding, A.J. (1997). (Ed.). People, Jobs and Mobility in the Europe, New York: Wiley.
- Blue, S.A. (Ocak 2004). State Policy, Economic Crisis, Gender and Family Ties: Determinants of Family Remittances to Cuba. *Economic Geography*, 80, 63-82.
- Boudet, Y. ve Falck, H. (2003). *Emigrants' Remittances and Dutch Disease in Cape Verde*. Erişim: Nisan 2004, Cape Verde: A Virtual Portal, http://virtualcapeverde.net/news2/modules/Downloads/docs/emigration_dutch_disease.pdf2003.
- Börtüçene, İ. (1966). Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye. Ankara: DPT.
- Börün, V. (Mart 1973). Dış Ülkelerdeki İşçilerimizin Sayısı Artarken. *Karma Ekonomisi*, 9, 16-17.
- Bracking, S. (Temmuz 2003). Sending Money Home: Are Remittances Always Beneficial to Those who Stay Behind?. *Journal of International Development*, 15, 633-644.
- Brown, R.P.C. (Nisan 1997). Estimating Remittance Functions for Pacific Island Migrants. *World Development*, 25, 613-626.

- Brown, R.P.C. (Yaz 1998). Do Pacific Island Migrants' Remittances Decline Over Time? Evidence from Tongans and Western Samoans in Australia. *The Contemporary Pacific*, 10, 107-151.
- Brown, R.P.C. ve Ahlburg, D. A. (Ocak/Şubat/Mart 1999). Remittances in the South Pacific, *International Journal of Social Economics*, 26, 325-344.
- Brown, R.P.C. ve Connell, J. (1993). The Global Flea: Migration, Remittances and the Informal Economy in Tonga. *Development and Change*, 24, 611-647.
- Brown, R.P.C. ve Walker, A. (Kış 1995). From Consumption to Savings? Interpreting Tongan and Western Samoan Sample Survey Data on Remittances. *Asian and Pacific Migration Journal*, 4, 89-115.
- Buch, C.M., Kuckulenz, A. ve Le Manchec, M. (2002). *Worker Remittances and Capital Flows*. Kiel Institute for World Economics, Working Paper No. 1130.
- Campbell, I.C. (1992). A Historical Perspective on Aid and Dependency: The Case of Tonga. *Pacific Studies*, 15, 59-75.
- Can, M. ve Can-Engin, H. (1995). Siyah Lale: Göçün Otuzuncu Yılında Hollanda'da Türkler. İstanbul: Yön Matbaası.
- Campell, J.Y. ve Perron, P. (Nisan 1991). *Pitfalls and Opportunities: What Macroeconomists Know about Unit Roots*. NBER, Technical Working Paper No. 100, Cambridge.
- Cariño, B.V. (Ed.). (1998). Filipino Workers on the Move: Trends, Dilemmas and Policy Options. Philippine Migration Research Network.
- Cassina, G. (1999). Migration: The Case of Turkey. (Editör: S. Uslu ve G. Cassina). Ankara: Hak-İş Eğitim Yayınları.
- Ceyhun, E. (1972a). Toplu Halk ve İşçi Tasarruflarını Değerlendirme Projesi Organizasyon Taslağı. Ankara: DPT.
- Ceyhun, E. (Temmuz 1972b). Yabancı Ülkelerde Türk İşçi Tasarrufları ve Bunları Yatırımda Değerlendirebilme İmkanları. *Türkiye Mühendislik Haberleri*, 18, 19-31.
- Chami, R., Fullenkamp, C. ve Jahjah, S. (Eylül 2003). *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?*. IMF, Working Paper No. 03/189.
- Chandavarkar, A.G. (Haziran 1980). Use of Migrants Remittances in Labor-Exporting Countries. *Finance and Development*, 17, 36-39.

- Chimhowu, A., Piesse, J. ve Pinder, C. (Kasım 2003). *Assessing the Impact of Migrant Workers' Remittances on Poverty*. Erişim: Nisan 2004, Enterprise Development Impact Assessment Information Service, www.enterprise-impact.org.uk/pdf/Chimhowu.pdf.
- Choucri, N. (Haziran 1986). The Hidden Economy: A New View of Remittances in the Arab World. *World Development*, 14, 697-712.
- Clark, K. ve Drinkwater, S. (Eylül 2001), *An Investigation of Household Remittance Behaviour*. Erişim: Mayıs 2004, School of Economics, University of Nottingham, <http://www.nottingham.ac.uk/economics/leverhulme/seminars/pdf/ken.pdf>.
- Cohen, R. (Ed.). (1995). The Cambridge Survey of World Migration. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooley, T.F. ve Roy, S.F. (Kasım 1985). A Theoretical Macroeconometrics: A Critique. *Journal of Monetary Econometrics*. 16, 283-308.
- Cox, D. (Haziran 1987). Motives for Private Transfers. *Journal of Political Economy*, 95, 508-546.
- Cox, D., Eser, Z. ve Jimenez, E. (Şubat 1998). Motives for Private Transfers over the Life Cycle: An Analytical Framework and Evidence for Peru. *Journal of Development Economics*, 55, 57-80.
- Cox, E.A. ve Ureta, M. (Haziran 2003). *International Migration, Remittances, and Schooling: Evidence from El Salvador*. NBER, Working Paper No. 9766.
- Çarıkcı, E. (Eylül 1978). İşçi Döviz Gelirlerinin Gelişme Eğilimi ve Alınabilecek Önlemler. *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, 15, 39-47.
- Çetin, B. (2004). Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesabı Sistemi ve Yeniden Yapılandırılması. Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Ankara: T.C. Merkez Bankası.
- Çetiner, M.A. (Mayıs 1974). Türkiye'de Turhan Oğuzkan Araştırması Dışında Beyin Gücü Göçü Konusunda Yapılan Diğer Araştırmalar Üzerinde Bir İnceleme. Yüksek Lisans Seminer Çalışması. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Özel Eğitim Bölümü.
- Çil, B. (Mart 1977). İşçi Döviz Mevsimlik Dalgalanmaları. *İşveren*, 15, 25-34.
- Çimen, A. (1974). Türkiye Ekonomisi İçinde İşçi Dövizlerinin Yeri. Ankara: Seher Matbaası.
- Çimen, A. (1976). İşçi Dövizlerindeki Son Gelişmeler ve DESİYAB. Ankara: Sevinç Matbaası.

- Çöloğlu, H. (1984). Yurt Dışındaki Türk İşçileri ve Tasarrufları. Ankara: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- de la Brière, B., Sadoulet, E., de Janvry A. ve Lambert, S. (Ağustos 2002). The Roles of Destination, Gender and Household Composition in Explaining Remittances: An Analysis for the Dominican Sierra. *Journal of Development Economics*, 68, 309-328.
- de la Cruz, B.E. (1995). *The Socioeconomic Dimensions of Remittances: A Case Study of Five Mexican Families*. Erişim: Nisan 2004, Berkeley University of California, Berkeley University of California, <http://www-mcnair.berkeley.edu/95Journal/Blancadelacruz.html>
- de la Garza, R., Orozco, M. ve Baraona, M. (1997). *Binational Impact of Latino Remittances*. Tomás Rivera Policy Institute, Working Paper.
- Dereli, T. (Temmuz/Eylül 1975). Türkiye'den ABD'ye Kaliteli Eleman Göçü. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, 1, 36-38.
- Díaz-Briquets, S. ve Pérez-López, J. (Yaz 1997). Refugee Remittances: Conceptual Issues and the Cuban Nicaraguan Experiences. *International Migration Review*, 31, 411-437.
- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (Temmuz 1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.
- Dişbudak, C. (2003). International Migration, Transnational Entrepreneurship and the Making of Çorum as an Anatolian Tiger. Doktora Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dişbudak, C. (Nisan 2004). Uluslararası Göç ve Türkiye Ekonomisi. *İktisat İşletme ve Finans*, 217, 84-94.
- Doğan, H.F. (1995). Tarihsel Süreç içinde Türkiye'den Almanya'ya İşgücü Hareketleri ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dostie, B. ve Vencatachellum, D. (2002). *An Empirical Analysis of Compulsory and Voluntary Remittances among Domestic Workers in Tunisia*. Institute of Applied Economics, Working Paper.
- DPT. (1970). Yurtdışındaki İşçi Tasarruflarının Değerlendirilmesi. Ankara.
- DPT. (1971a). III. Beş Yıllık Plan Çalışmaları, Çalışma Sorunları Özel İhtisas Komisyonu Yurt Dışına İşçi Gönderilmesi Sorunları Alt Komisyon Raporu. Ankara.
- DPT. (1971b). Yurt Dışındaki İşçi Tasarruflarının Değerlendirilmesi Konusunda Tedbir ve Tavsiyeler. Ankara.

- DPT. (Ed.). (1981). Sosyal Gelişme ve İstihdam Komisyonu Tebliğleri. (III. Cilt). Ankara.
- DPT. (2001). İş Gücü Piyasası Özel İhtisas Raporu-Yurt Dışında Yaşayan Türkler Alt Komisyonu Raporu. Ankara.
- DPT. (2004). 2004 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı. Ankara.
- Durand, J., Kandell, W. ve Parrado, E.A. ve Massey, D.S. (Mayıs 1996b) International Migration and Development in Mexican Communities. *Demography*, 33, 249-264.
- Durand, J., Parrado, E.A. ve Massey, D.S. (Yaz 1996a). Migrodollars and Development: A Reconsideration of the Mexican Case. *International Migration Review*, 30, 423-444.
- Durmaz, M. (Temmuz 1981). İşçi Dövizleri ve Önemi. *İzmir Ticaret Odası Dergisi*, 54, 7.
- Dündar, H. (1982). Yurtdışında Çalışan İşçilerimizin Tasarruflarının Ülkemize Yönlendirilmesine ilişkin Halen Yürürlükte Bulunan Önlemler. Ankara: Çalışma Bakanlığı.
- Ecevit, B. (1964). Yurt Dışındaki Türk İşçileri. Ankara: Çalışma Bakanlığı.
- Eckstein, S. ve Barberia. (Sonbahar 2002). Grounding Immigrant Generations in History: Cuban Americans and their Transnational Ties. *International Migration Review*, 36, 799-838.
- Edward, A.C. ve Ureta, M. (Haziran 2001). *Income Transfers and Children's Schooling: Evidence from El Salvador*. Erişim: Mayıs 2004, Alejandra Cox Edward, California State University, <http://www.csulb.edu/~acoxxedwa/rem0607.pdf>.
- Eelens, F. ve Speckman, J.D. (Yaz 1990). Recruitment of Labor Migrants for the Middle East: The Sri Lanka Case. *International Migration Review*, 24, 297-322.
- Egemen, M. (Ocak 1968). Hekim İhracının Önlenmesi. *Tıp Dünyası*, 41, 40-43.
- Egemen, S. (1971). Yurt Dışında Çalışan İşçilerimizin Birikmiş Tasarruflarının Yurda Celbi ile İlgili Çözüm Yolları Hakkında Not. Ankara: DPT.
- Ekin, N. (1966). Ortak Pazarda Çalışma Meseleleri ve Türkiye. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Ekin, N. (Nisan 1967). Ortak Pazarda Türk İşçilerinin Durumu. *Yeni Sanayi Dünyası*. 4, 4-5.

- Ekin, N. (Ekim 1970). Yurt Dışı İşgücü İstihdamın Ekonomik ve Sosyal Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30, 73-96.
- Ekin, N. (Ağustos 1979a). AET ve Türk İşçileri. *Bulgu*, 4, 7-12.
- Ekin, N. (Eylül 1979b). Türk İşçileri Avrupada mı Ortak Pazarda mı (AET) Çalışıyor. *İktisat Dergisi*, 29, 5-16.
- Ekin, N. (Kasım 1980). Türkiye'den Dış Göç ve Ekonomik Gelişme. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 9, 1-15.
- Ekin, N. (Mart/Nisan 1983). Orta Doğu Ülkelerine İşçi Göçü, Gelişmesi ve Sorunları. *Soytaş Dergisi*, 24, 12-13.
- Ekin, N. (Ocak 1984). Dış Göçün 20. Yılında: Beklentiler ve Gerçekler. *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, 21, 37-44.
- El-Sakka, M.I.T. ve McNabb, R. (Ağustos 1999). The Macroeconomic Determinants of Emigrant Remittances. *World Development*, 27, 1493-1502.
- Elbadawi, I.A. ve Rocha, R.R. (1992). *Determinants of Expatriate Workers' Remittances in North Africa and Europe*. World Bank, Working Paper No. 1038.
- Elliott, G., Rothenberg, T.J. ve Stock, J.H. (Temmuz 1996). Efficient Tests for an Autoregressive Unit root. *Econometrica*, 64, 813-836.
- Emiroğlu, M. (Kasım 1964). İşgücü İhracı ve Şehirlerimiz. *İller ve Belediyeler Dergisi*, 21, 559-564.
- Enç, M. (Nisan 1974). Beyin Gücü Göçü. *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, 131-139.
- Enders, W. (1995). Applied Econometrics Time Series. New York: Wiley.
- Engle, R.F. ve Granger, C.W.J. (Mart 1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 55, 251-276.
- Eren, N. (Haziran 1980). Dışa Bağımlılık ve Beyin Göçü, *Toplum ve Hekim*, 30, 27-34.
- Ergun, T. (1978). İşgücü Göçünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Ergun, T. (Mart 1980). Almanya'ya Türk İşçi Göçünün Bazı Ekonomik Yönleri. *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması*, 2, 81-88.
- Erkal, M.E. (Mart 1981). İnsangücü Sorunu ve Beyin Göçü. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 16, 23-29.

- Erker, G. ve Kıratlı, F. (1973). Yurtdışındaki Türk İşçilerinin Son Durumu Hakkında Rapor. Ankara: Çalışma Bakanlığı.
- Erker, T. (1964). Belçika'daki İşçilerimizin Durumları ve Sorunları. Ankara: İş ve İşçi Bulma Kurumu Yayınları.
- Erker, T. (1966). Dış Ülkelere İşgücü Akımı ve İş ve İşçi Bulma Kurumu. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Ernam, M. (Eylül 1971). Yurt Dışındaki Türk İşçileri. *Bayrak*, 18, 33-38.
- Ersöz, Y. (Mart 1974). Türk İşçileri ve Almanya Ekonomisi. *Atatürk Türkiyesi*, 6, 17-18.
- Ersun, C., Ok, S.T. ve İlyas, A.İ. (1996), Almanya'daki Türk Girişimcileri, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası
- Ersun, C., Ok, S.T., İlyas, A.İ. ve Mustafaoğlu, M. (1997). Fransa, Belçika, Hollanda'daki Türk Girişimcileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Ertuna, Ö., Özmucur, S. ve Yavaş, U. (Ağustos 1977). Batı Almanya'daki İşçi Dövizleri: Bazı Görüşler. *İktisat Dergisi*, 26, 21-26.
- ESCAP. (1987). International Labour Migration and Remittances between the Developing ESCAP Countries and the Middle East: Trends and Development. Bangkok.
- Esser, H. (1982). Federal Almanya'da Yabancılar Sorunu Bir Türk Sorunu Mudur?. (Editör: Uludağ Üniversitesi). Bursa.
- Evcimen, O. (1970). Yurt Dışında Çalışan İşçilere 499 Sayılı Kanun ve Sair Döviz Mevzuatıyla Sağlanan Menfaatler. Ankara: Türkiye Emlâk Kredi Bankası Yayınları.
- Evcimen, O. (1972). İşçi Dövizlerinin Yurda Transferi ve Bankalarımız. Ankara: Odalar Birliği Yayınları.
- Evrenesoğlu, İ. (1973). Federal Almanya Türkiye İşgücü İlişkileri. Ankara: Eskişehir Sanayi Odası Yayınları.
- Eyüboğlu, E. (Nisan 1962). İsviçre'de Türk İşgücü. *İktisadi Yürüyüş*, 23, 4-5.
- Faini, R. (Kış 1994). Workers Remittances and the Real Exchange Rate: A Quantitative Framework. *Journal of Population of Economics*, 7, 235-245.
- Feldman-Bianco, B. (2000). Brazilians in Portugal, Portuguese in Brazil: Constuctions of Sameness and Difference. *Identities*, 8, 607-648.
- Feyzibeyoğlu, İ. (1979). Dövizle Çevrilebilir Türk Lirası Mevduat Uygulaması. Ankara: Türkiye Bankalar Birliği.

- Forsyth, D.J.C. (1992). Migration and Remittances in the South Pacific Forum Island Countries. Suva: University of South Pacific.
- Franses, P.H. (Ağustos 1991). Seasonality, Non-stationary and the Forecasting of the Monthly Time Series. *International Journal of Forecasting*, 7, 199-208.
- Friedrich Ebert Vakfı. (1991). Geri Dönen İşçi Aileleri, İstanbul: FES
- Funkhouser, E. (Şubat 1995). Remittances from International Migration: A Comparison of El Salvador and Nicaragua. *Review of Economics And Statistics*, 77, 137-147.
- Gammeltoft, P. (Ağustos 2002). *Remittances and Other Financial Flows to Developing Countries*. Centre for Development Research, Working Paper No. 02-11, Copenhagen.
- Gençosman, M. (Mart 1981). Konuk mu Sığıntı mı?. *Bilim ve Sanat*, 3, 24-25.
- Georges, E. (1990). The Making of a Transnational Community: Migration, Development, and Cultural Change in the Dominican Republic, New York: Columbia University Press.
- Gerard-Varet, L.A., Kolm, S.C. ve Ythier, J.M. (ed.). (2004). Handbook on the Economies of Reciprocity, Giving and Altruism, North Holland: Amsterdam.
- Germenji, E., Beka, I. ve Sarris, A. (Temmuz 2001). *Estimating Remittance Functions for Rural-Based Albanian Emigrants*. Erişim: Nisan 2004, Micro-economic Analysis of Farm Restructuring in Central and Eastern Europe, Katholieke Universiteit Leuven, <http://www.agr.kuleuven.ac.be/aee/cb/ace97/WP2.doc>.
- Gezgin, M.F. (1994). İşgücü Göçü ve Avusturya'daki Türk İşçileri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Gilani, I. (1981). *Labour Migration from Pakistan to the Middle East and Its Impact on the Domestic Economy*, Pakistan Institute Of Developmet Economics, Research Paper No. 126.
- Gilani, I., Khan, M.F. ve Iqbal, M. (1986). Labour Migration from Pakistan to the Middle East and its Impact on the Domestic Economy", (Editör: World Bank), Final Report, Research Project on Export of Manpower from Pakistan to the Middle East, Washington: World Bank
- Gitmez, A.S. (1979). Dışgöç Öyküsü. Ankara: Maya Matbaası.
- Gitmez, A.S. (Eylül 1981). Batı Avrupa'ya İşçi Göçü ve Kültürel Etkilenme. *Bilim ve Sanat*, 9, 32-35.
- Gitmez, A.S. (1983). Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler. İstanbul: Alan Yayınları.

- Gitmez, A.S. (1989). Turkish Experience of Work Emigration: Economic Development or Individual Well-being. *Yapı Kredi Review*, 3, 3-27
- Glytsos, N.P. (1988). Remittances in Temporary Migration: A Theoretical Mode and its Testing with the Grek-German Experience, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124, 524-548.
- Gnosa, F. (Aralık 1965). İşçi mi, İş mi İhraç Etmeliyiz?. *İş ve Düşünce*, 31, 15-16.
- Go, S.P. (1998). Towards the 21st Century: Whither Philippine Labor Migration. (Editör: B.V. Cariño). Philippine Migration Research Network.
- Gonzalo, J. (Ocak/Şubat 1994). Comparison of Five Alternative Methods of Estimating Long-Run Equilibrium Relationship. *Journal of Econometrics*, 60, 203-233.
- Gordon, I. ve Thirwell, A.P. (Ed.). (1989). European Factor Mobility Trends and Consequences. London: Macmillan.
- Goss, J. ve Lindquist, B. (Yaz 1995). Conceptualizing International Labor Migration: A Structuration Perspective. *International Migration Review*, 29, 317-351.
- Göçmençelebi, K. (Mayıs 1966). İşgücümüz ve İşgücü İhracımız. *İktisat Dergisi*, 4, 19-24.
- Göçmençelebi, K. (Eylül 1976). İşçi Dövizi. *İşveren*, 14, 3-9.
- Göçmençelebi, K. (Haziran 1977). İki Ekonomik Mevsimlik Model İhracat-İşçi Dövizi. *İşveren*, 15, 3-7.
- Gökay, F.K. (Mayıs 1967). Avrupa'daki Türk İşçilerinin Aktüel Durumları. *Tıp Dünyası*, 40, 258-260.
- Gökay, F.K. (Nisan 1968). Dış Memleketlerdeki İşçilerimizin Bugünkü Durumları ve Avrupa Statüsü. *Tıp Dünyası*, 41, 167-169.
- Gökdere, A.Y. (1975). Batı Avrupa Ülkelerine İşgücü Göçünün Türk Sanayii Üzerindeki Muhtemel Etkileri. (Editör: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi). Ankara.
- Gökdere, A.Y. (Şubat 1978a). Beyin Göçü Üzerine Bazı Düşünceler. *İşveren*, 16, 23-28.
- Gökdere, A.Y. (1978b). Yabancı Ülkelere İşgücü Akımı ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göker, M. (Mayıs 1982). Beyin Göçü. *Bilim ve Sanat*, 17, 7-10.

- Gökmen, O. (1972). Federal Almanya ve Türk İşçileri. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Göksel, M.S. (Ocak 1976). Yurtdışı İşçi Tasarruflarının Transferi ve Değerlendirilmesi Olanakları. *İş ve İşçi Bulma Kurumu Dergisi*, 1, 11-15.
- Görgün, M. (1974). Beyin Göçü: Konuya Genel Bir Bakış ve Bir Bibliyografya Denemesi. Ankara: DPT.
- Granger, C.W.J. (Ağustos 1969). Investigating Casual Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Econometrica*, 37, 424-438.
- Granger, G.W.J. (Eylül/Ekim 1988). Some Recent Developments in a Concept of Casuality. *Journal of Econometrics*, 39, 199-211.
- Granger, G.W.J. (Mayıs 1981). Some Properties of Time Series Data and Their Use in Econometric Model Specification. *Journal of Econometrics*, 16, 121-130.
- Granger, G.W.J. ve Newbold, P. (Temmuz 1974). Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*, 2, 111-120.
- Gubert, F. (Ekim 2002). Do Migrants Insure Those who Stay behind: Evidence from the Kayes Area. *Oxford Development Studies*, 30, 267-287.
- Guerin-Gonzales, C. ve Strikwerda. (Ed.). (1993). The Politics of Immigrant Workers: Labor Activism and Migration in the World Economy since 1830. New York: Holmes&Meier.
- Güçüz, D. (Eylül 1972). Libya'ya Beyin Göçü Eğiliminin Kökenleri. *Elektrik Mühendisliği*, 17, 28-30.
- Gülerman, A. (1972). Yurt Dışında Çalışan İşçilerimizin Tasarruflarının Değerlendirilmesi. (Editör: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği). Ankara.
- Gülmez, İ. (Haziran 1970). İşgücü İhracının Ekonomimize ve Verimliliğe Etkisi. *Milli Prodüktivite Merkezi Prodüktivite Verimlilik Dergisi*, 42, 76-80.
- Gülmez, M. (Mart 1974). Beyin İhracına Dönüşen Beyin Göçü. *Amme İdaresi Dergisi*, 7, 62-79.
- Gülsün, İ. (1972). Sanayileşme Politikamız ve Yurtdışındaki İşçi Tasarruflarının Değerlendirilmesi. (Editör: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği). Ankara.
- Gülsün, İ. (Eylül 1977). Dördüncü Beş Yıllık Plan ve Yurtdışındaki İşçilerimiz. *Çalışma Hayatımız*, 1, 22-30.

- Güner, A.O. (1972). Yurt Dışındaki İşçiler ve Sorunları. (Editör: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği). Ankara.
- Gür, T. (Nisan 1979). Almanya'da Türk Azınlığı. *Töre*, 8, 40-41.
- Güvenç, E. (1973). Beyin ve İnsan Gücü İhracı. Ankara: Makine Mühendisleri Odası Yayınları.
- Güzel, Ü. (1981). Avrupa'da Göçmen İşçiler ve Türk İşçi Tasarruflarının Değerlendirilmesi. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Harris, N. (2002). Thinking the Unthinkable: The Immigration Myth Exposed. New York: I.B. Tauris & Co.
- Hazar, N. (Ağustos 1981). İşçi Dövizlerini Artırma Çabaları ve Kooperatifler. *Karınca*, 48, 13-17.
- Higgins, M.L., Hysenbegasi, A. ve Pozo, S. (Mart 2002). *Exchange-Rate Uncertainty and Workers' Remittances*. Erişim: Nisan 2004, Western Michigan University, <http://homepages.wmich.edu/~pozo/~hhp28mar.pdf>
- Hoddinott, J. (Temmuz 1994). A Model of Migration and Remittances Applied to Western Kenya. *Oxford Economic Papers*, 46, 459-476.
- Hondagneu-Sotelo, P. (Eylül 1992). Overcoming Patriarchal Constraints: The Reconstruction of Gender among Mexican Immigrants Women and Men. *Gender and Society*, 6, 393-415.
- Hondagneu-Sotelo, P. (1994). Gendered Transitions: Mexican Experiences of Immigration. Berkeley: University of California Press.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2001). Domestica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence. Berkeley: University of California Press.
- House of Commons. (Temmuz 2004). *Migration and Development: How to Make Migration Work for Poverty Reduction*. Erişim: Ağustos 2004, House of Commons, United Kingdom Parliament, <http://www.Publications.parliament.uk/pa/cm200304/cmselect/cmintdev/79/79.pdf>.
- Hönekopp, E. ve Werner, H. (1979). Effects of the Southward Extension of the EC-Labour Market. *Intereconomics*, 14, 243-247.
- Hysenbegasi, A. ve Pozo, S. (Nisan 2002). *What Prompts Workers to Remit? Evidence Using a Panel of Latin American and Caribbean Nations*. Erişim: Nisan 2004, Western Michigan University, <http://homepages.wmich.edu/~pozo/what%20prompts.final.pdf>.

- Hyun, O. (1989). The Impact of Overseas Migration on National Development: The Case of the Republic of Korea. (Editör: R. Amjad). New Delhi: ILO-ARTEP.
- Ilahi, N. ve Jafarey, S. (Nisan 1999), Guestworker Migration, Remittances and the Extended Family: Evidence from Pakistan. *Journal of Development Economics*, 58, 485-512.
- ILO-ARTEP. (1987). Impact of out and Return Migration on Domestic Employment in Pakistan: A Preliminary Analysis. Bangkok.
- International Migration and Cooperative. (Ed.). (1990). Report of the Commission for the Study of International Migration and Cooperative. Washington: Government Printing Office.
- IMF. (Ekim 1996). Cape Verde-Recent Economic Development. Staff Country Report No. 96-103.
- Itzigsohn, J. (Aralık 1995). Migrant Remittances, Labor Markets and Household Strategies: A Comparative Analysis of Low-Income Household Strategies in the Caribbean Basin. *Social Forces*, 74, 633-655.
- İçduygu, A. (1998). Thirty-seven Years After: Consequences of Emigration for Turkey, Migration Workshop, University of Essex, Brighton, 9 Haziran 1998.
- İçduygu, A. ve Keyman, E.F. (Temmuz/Eylül 2000). Globalization, Security and Migration: The Case of Turkey. *Global Governance*, 6, 383-398.
- İçduygu, A. ve Sirkeci, İ. (1998). Changing Dynamics of the Migratory Regime between Turkey and Arab Countries, *The Turkish Journal of Population*, 20, 3-16.
- İktisadi Araştırmalar Vakfı. (Ed.). (1977). Türkiye-AET İlişkileri Semineri. İstanbul.
- İstanbul Sanayi Odası. (1981). Yabancı Ülkeler İşçi Göçü, İşçi Tasarrufları ve Bu Tasarrufların Değerlendirilmesi. İstanbul.
- İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü. (Ed.). (1973). Avrupa Ekonomik Topluluğu Çeşitli Hukuki Sorunlar Üzerine Konferanslar. İstanbul.
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü. (Ed.). (1965). Sosyal Siyaset Konferansları. (16. Kitap). İstanbul.
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü. (Ed.). (1966). Sosyal Siyaset Konferansları. (18. Kitap). İstanbul.
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü. (Ed.). (1971). Sosyal Siyaset Konferansları. (23. Kitap). İstanbul.

- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü. (Ed.). (1975). Sosyal Siyaset Konferansları. (26. Kitap). İstanbul.
- İşletmeler Bakanlığı. (1979). Halk Girişimleri Anket Sonuçları. Ankara: İşletmeler Bakanlığı
- İyibozkurt, E. (Temmuz/Kasım 1976). Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye'den İşgücü Göçü. *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 5, 1-21.
- İzmir Ticaret Odası. (1966). Yurt Dışına İşçi Akımı ve Tasarruflarının Değerlendirilmesi. İzmir.
- James, K.E. (1991). Migration and Remittances: A Tongan Village Perspective. *Pacific Viewpoint*, 32, 1-23
- Jasso, G. ve Rosenzweig, M.R. (1990). The New Chosen People: Immigrants in United States. New York: Russel Sage Foundation.
- Johansen, S. (Temmuz/Eylül 1988). Statistical Analysis of Cointegrating Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Johansen, S. (Kasım 1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. *Econometrica*, 59, 1551-1580.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (Mayıs 1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-209.
- Johnson, G.E. ve Whitelaw, W.E. (Nisan 1974). Urban-Rural Income Transfers in Kenya: An Estimated Remittances Function. *Economic Development and Cultural Change*, 22, 473-479.
- Kaçkar, M. ve Kuryazıcı, N. (2001). Gurbeti Vatan Edenler: Almanca Yazan Almanlaşan Türkler. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kannan, K.P. ve Hari, K.S. (2002). *Kerala's Gulf Connection: Emigration, Remittances and their Macroeconomic Impact 1972-2000*. Centre for Development Studies, Working Paper No. 328, Copenhagen.
- Kapur, D. (Ağustos 2003). *Remittances: The New Development Mantra?*. Erişim: Nisan 2004, Center for Global Development, <http://www.g24.org/dkapugva.pdf>.
- Karacan, N. (Temmuz 1964a). Yabancı Ülkelere Türk İşçi Akımının Sebepleri, Sınırları ve Muhtemel Sonuçları. *İktisat Dergisi*, 1, 21-31.
- Karacan, N. (Ağustos 1964b). Dışarıya Türk İşçi Akımıyla İlgili İktisadi Sorunlar. *İş ve Sigorta*, 17, 3-7.

- Karafolas, S. (1998). Migrant Remittances in Greece and Portugal: Distribution by Country of Provenance and the Role of the Banking Presence. *International Migration Review*, 36, 358-381.
- Karahasanoğlu, T. (Ocak 1973). Yurt Dışı İşgücü Göndermelerinin Türkiye Yönünden Genel Değerlendirilmesi. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 9, 170-200.
- Karaman, İ. (1974). III. Beş yıllık Kalkınma Planında Yurda Gönderileceği Tahmin Edilen İşçi Dövizleri ve Bunların Yurt İçinde Yatırıma Kanalize Edilebilmesi için Alınması Gereken Tedbirler. Ankara: DPT.
- Katselli, L. ve Glytsos, N.P. (1989). Theoretical and Empirical Determinants of International Labour Mobility: A Greek-German Perspective. (Editör: I. Gordon ve A.P. Thirwell). London: Macmillan.
- Kayacan, İ. (1977). Almanya Kapısı Kapanmadan Gidenler. Ankara: Ece Yayıncılık.
- Keleş, R. (1976). Bölgesel Gelişme ve Yurt Dışına Göç. (Editör: Abadan-Unat ve diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Ketkar, S. ve Ketkar, K.W. (Temmuz 1989). Determinants of Capital Flight from Argentina, Brazil and Mexico. *Contemporary Policy Issues*, 7, 11-29.
- Keyder, C. ve Aksu-Koç, A. (1988). External Labor Migration from Turkey and its Impact: An Evaluation of the Literature. IDRC Report.
- Kılıç, N. (Temmuz/Ağustos 1975). Türkiye'de İşçi Dövizleri. *Maliye Dergisi*, 16, 78-97.
- Kılıçbay, A. (Kasım 1973). İşçi Dövizini mi, İhracaat mı?. *Karma Ekonomi*, 9, 27.
- Kılıçbay, A. (Ocak 1981), Yurtdışında Çalışanların Tasarrufları. *Ekonomide Para Kredi*, 1, 14-15.
- Kırbaşı, F. (Kasım 1971). İşçi Yatırım Bankası. *Bayrak*, 18, 15-18.
- King, R. (1997). Restucturing and Socio-spatial Mobility in Europe: The Role of International Migrants. (Editör: H.H. Blotvogel ve A.J. Fielding). New York: Wiley.
- Knowles, J.C. ve Anker, R. (Nisan 1981). An Analysis of Income Transfers in a Developing Country: The Case of Kenya. *Journal of Development Economics*, 8, 205-226.

- Koç, İ. ve Onan, I. (2001). *The Impact of Remittances of International Migrants on the Standard of Living of the Left-Behind Families in Turkey*. Erişim: Mayıs 2004, International Union for the Scientific Study of Population, http://www.iussp.org/Brazil2001/s20/S26_03_Koc.pdf.
- Koçoğlu, S. (Ekim 1975). Yabancı Ülkelere İşçi Göçü ve Nedenleri. *Halkevleri Dergisi*, 9, 20-23.
- Koloğlu, O. (Şubat 1976). Federal Almanya'daki Yabancı İşçiler, Sosyal Demokrasi ve Türk İşçisinin Eylemi. *Özgür İnsan*, 3, 30-35.
- Korkmaz, E. (Aralık 1974). Yüksek Vasıflı Eleman Göçü. *İktisadi Denge*, 2, 2-12.
- Kothari, U. (Temmuz 2002). *Migration and Chronic Poverty*. Institute for Development Policy and Management, Working Paper No. 16.
- Köksal, İ. (1966). Ortak Pazar İşgücü Hareketleri ve Türkiye. Ankara: DPT.
- Köksal, S. (1986). Refah Toplumunda Getto ve Türkler. İstanbul: Teknografik Matbaacılık.
- Kösemen, C. (Mart/Nisan 1971). Yurt Dışına Teknik Eleman Göçü, *Türkiye Mühendislik Haberleri*, 17, 64-73.
- Krane, R.E. (1979). International Labor Migration in Europe. New York: Praeger Publishers.
- Kubat, D. (1979). Turkey. The Politics of International Return Migration in Europe. (Editör: D. Kubat). New York: Center for Migration Studies.
- Kudat, A. ve Sabuncuoğlu, M. (Ekim 1980). The Changing Composition of Europe's Guestworker Population, *Monthly Labor Review*, 103, 10-17.
- Kudat, A., Özkan, Y. ve Öncü, Y. (1975). Yurtdışına İşgücü Göçünün Yöresel Boyutları. Berlin: Wissenschaftszentrum.
- Kumcu, M.E. (Nisan 1989). The Savings Behavior of Migrant Workers: Turkish Workers in W. Germany. *Journal of Development Economics*, 30, 273-286.
- Kurtoğlu, H. (1966). Dış Ülkelerden Dönecek İşçilerimizin Toplum Kalkınmasındaki Muhtemel Roller ve Kooperatif İşgücünü Değerlendirme Projesi. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü).
- Kuşçu, Z. (1975). Yurt Dışına Beyin Göçü: Analiz ve Öneriler. Ankara: DPT.
- Kuşçu, Z. (1979). Yurt Dışına Beyin Göçü. Uzmanlık Tezi. Ankara: DPT.

- Kutal, M. (Nisan 1979). Türkiye Cumhuriyetinin Yabancı Ülkelerde Çalışan Türk İşçileri ile İlgili Olarak İmzaladığı Sözleşmeler. *İktisat ve Maliye*, 26, 39-43.
- Kutlu, E. (1991). Uluslararası İşgücü Hareketi Teorisi Çerçevesinde Türkiye'den AT'ye İşgücü Göçünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi. Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçükcalay, A.M. (Ekim 1998). *Planlı Dönemde İşgücü İstihdamı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*. Erişim: Haziran 2004, Dış Ticaret Müsteşarlığı, <http://www.dtm.gov.tr/ead.DTDERGI/1ekim98/planli.htm>.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P.C.B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (Ekim/Aralık 1992). Testing the Null Hypothesis of a Unit Root: How Sure are We that Econometric Time Series Have a Unit Root?. *Journal of Econometrics*, 54, 159-178.
- Lacher, M. ve Ruf, W. (Ed.). (1984). *Transnational Mobility of Labor and Regional Developments in the Mediterranean*. Kassel: Fachbereich.
- Lauby, J. ve Stark, S. (Kasım 1988). Individual Migration as a Family Strategy: Young Women in the Philippines. *Population Studies*, 42, 473-486.
- Leon-Ledesma, M. ve Piracha, M. (Temmuz 2001). *International Migration and the Role of Remittances in Eastern Europe*, Department of Economics, University of Kent Department, <http://www.kent.ac.uk/economics/papers/papers-pdf/2001/0113.pdf42>.
- Levitt, P. (Ekim 1996). *Social Remittances: A Conceptual Tool for Understanding Migration and Development*. Erişim: Mayıs 2004, School of Public Health, Harvard University, http://hsph.harvard.edu/hcpds/wpweb/96_04.pdf.
- Lianos, T.P. (Yaz 1997). Factors Determining Migrant Remittances: The Case of Greece. *International Migration Review*, 31, 72-87.
- Lozano-Ascencio, F. (1993). Bringing it Back Home: Remittances to Mexico from Migrant Workers in the United States, San Diego: Center for U.S.-Mexican Studies.
- Lucas, R.E.B. ve Stark, O. (Ekim 1985). Motivations to Remit: Evidence from Botswana. *Journal of Political Economy*, 93, 901-918.
- Lütkepohl, H. (Ağustos 1982). Non-Casuality due to Omitted Variables. *Journal of Econometrics*, 19, 367-378.
- Michalak, L. ve Salacuse, J. (1986). Social Legislation in the Contemporary Middle East. California: Institute of International Studies.

- Mahmud, W. (1989). The Impact of Overseas Labour Migration on the Bangladesh Economy. *The Bangladesh Development Studies*, 8, 1-28.
- Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu. (Ed.). (1978). Maliye Tetkik Kurulu Araştırmaları. (II. Cilt). Ankara.
- Mandel, R. (1993). Foreigners in the Fatherland: Turkish Immigrant Workers in Germany. (Editör: C. Guerin-Gonzales ve Strikwerda). New York: Holmes&Meier.
- Manuel, P. (Ocak 1990). Capital Flight from Latin America. *World Development*, 18, 1-18.
- Marquard, T. (1966). Türkiye'deki Alman İrtibat Bürosunun Çalışma Şekli ve Türk İşçilerinin Almanya'ya Sevkinin Önemi. (Çeviren: G. Köktağ). (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Martin, P. (1991). Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa'ya Türk İşçi Göçü-Özellikle Federal Alman Cumhuriyeti'ne-. Ankara: Uluslararası Çalışma Bürosu.
- Martin, P., Midgley, E. ve Teitelbaum, M. (Yaz 2001). Migration and Development: Focus on Turkey. *International Migration Review*, 35, 596-605.
- Martin, S.F. (Eylül 2001). *Remittances as a Development Tool*. Erişim: Mayıs 2004, International Information Programs, US Department of State, <http://www.usinfo.state.gov/journals/ites/0901/ijee/martin.htm>.
- Massey, D.S. ve Basem, L.C. (1992). Determinants of Savings, Remittances and Spending Patterns among U.S. Migrants in Four Mexican Communities. *Social Inquiry*, 62, 185-208.
- Mellyn, K. (Haziran 2003). *Worker Remittances as a Development Tool: Opportunity for the Philippines*. Erişim: Haziran: 2003, http://www.adb.org/documents/reports/consultant/worker_remittance_s_phi.pdf
- Menjívar, C. (2002). The Ties that Heal: Guatemalan Immigrant Women's Networks and Medical Treatment. *International Migration Review*, 36, 437-466.
- Menjívar, C., DaVanzo, J., Greenwell, L. ve Valdez, R.B. (Yaz 1998). Remittances Behavior Among Salvadoran and Filipino Immigrants in Los Angeles. *International Migration Review*, 32, 97-126.
- Merkle, L. ve Zimmerman, K.F. (1992). Savings, Remittances, and Return Migration. *Economics Letter*, 38, 77-81.

- Meyers, B. D. W. (Mayıs 1998). *Migrant Remittances to Latin America: Reviewing the Literature*. Erişim: Mayıs 2004, Inter-American Dialogue, http://www.thedialogue.org/publications/program_report.
- Meyers, D.W. (2002). *Migrant Remittances to Latin America: Reviewing the Literature*. (Erişim: Nisan 2004). The Tomás Rivera Policy Institute, <http://www.thedialogue.org/publications/meyers/html>.
- Milli Prodüktivite Merkezi. (Ed.). (1965). Türkiye’de İşçi Ücretleri. (II. Cilt). Ankara.
- Milli Prodüktivite Merkezi. (Ed.). (1978). İşçi Devri ve Maliyeti Seminerinde Sunulan Bildiriler, Tartışmalar ve Panel. Ankara.
- Mivrin, P. (1973). Yurtdışında Çalışan İşçileri Tasarruflarını Yurda Çekmek ve Onları İktisadi Yatırımlara Doğru Yöneltmek için Hükümetlerce Alınan Tedbirler. (Çeviren: S. Gökay). Ankara: Çalışma Bakanlığı Araştırma Kurulu Başkanlığı.
- Montgomery, D.C., Johnson, L.A. ve Gardiner, J.S. (1991). Forecasting and Time Series Analysis. New York: McGraw Hill Inc.
- Morokvasic, M. (Kış 1984). Birds of Passage are Also Women. *International Migration Review*, 18, 889-907.
- Mortan, K. (Haziran 1984). Yurtdışına Göçün Finansman Deneyi. *Ekonomide Diyalog*, 2, 49-53.
- Murinde, V. (1993). Budgeting and Financial Policy Potency amid Structural Bottlenecks. *World Development*, 21, 841-859.
- Murrugarra, E. (2002). Public Transfers and Migrants’ Remittances: Evidence from the Recent Armenian Experience. *World Bank Economists’ Forum*, 2, 25-47.
- Müftüoğlu, H. ve Çeşmecioğlu, S. (1998). Danimarka’daki Türk Girişimcileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Nayyar, D. (1989). International Labour Migration from India: A Macro Economic Analysis. (Editör: R. Amjad). Geneva: International Labor Office.
- Neyaptı, B. (2004). Trends in Workers Remittances: A World-Wide Overview. *Emerging Markets and Trade*, 40, 83-90.
- Ng, Serena ve Perron, P. (Kasım 2001). Lag Length Selection and the Construction of Unit Root Tests with Good Size and Power. *Econometrica*, 69, 1519-1554.
- Nishat, M. ve Bilgrami, N. (1993). Determinants of Workers’ Remittances in Pakistan, *Pakistan Development Review*, 32, 1235-1243.

- Oberai, A.S. ve Singh, H.K.M. (1980). Migration, Remittances and Rural Development: Finding of a Case in the Indian Punjab. *International Labor Review*, 9, 229-241.
- OECD. (2004). Economic Outlook No. 76. Paris.
- Oğuzkan, T. (1971). Yurt Dışında Çalışan Doktoralı Türkler. Türkiye'den Başka Ülkelere Yüksek Seviyede Eleman Göçü Üzerine Bir Araştırma. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ok, S.T. ve İlyas, A.İ. (1998). Avusturya'daki Türk Girişimcileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Orozco, M. (Ekim 2002). *Worker Remittances: The Human Face of Globalization*. Erişim: Haziran 2004, Inter-American Dialogue, http://www.thedialogue.org/publications/country_studies/remittances/worker_remit.pdf.
- Osaki, K. (1999). Economic Interactions of Migrants and their Households of Origin: Are Women More Reliable Supporters?. *Asian and Pasific Migration Journal*, 8, 447-471.
- Osili, U.O. (Aralık 2002). *Remittances from International Migration: An Empirical Investigation Using a Matched Sample*. Erişim: Mayıs 2004, Center for the Study of African Economies, University of Oxford, <http://csae.ox.ac.uk/conferences/2002-UPaGiSSA/papers/Osili-csae2002.pdf>.
- Öğrendil, S. (Kasım 1977). Dış Ticaretimiz ve İşçi Dövizleri. *İktisat Dergisi*, 26, 31-32.
- Önen, R. (Ocak 1972). İşçi Dövizleri ve Yeni Bir Yatırım Bankası. *Karınca*, 38, 30-32.
- Özbalyalı, K. (1982). Beyin Göçü. Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.
- Pazarkaya, Y. (Aralık 1977). 15 Yıl İşçi Göçü. *Özgür İnsan*, 6, 29-35.
- Pazarkaya, Y. (Şubat 1978). Yurtdışındaki İşgücünün Önerdiği Önlemler. *Özgür İnsan*, 6, 29-42.
- Pehlivanoglu, Ş. (1966). Dış Ülkelerdeki İşçilerimizin Sosyal ve Kültürel Meseleleri. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü). İstanbul.
- Peker, M. (1972). Yurt Dışına Giden İşçiler Üzerine Üç Köy ve Bir Nahiye Merkezinde Yapılmış Karşılaştırmalı Bir Araştırma. Bilim Uzmanlığı Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Mezuniyet Sonrası Eğitim Fakültesi.

- Penninx, R. ve Van Renselaar, H. (1976). Bugünkü Avrupa Ülkelerindeki Ekonomik Durgunluktan Önceki ve Sonraki Dönemlerde Türkiye'nin Yurt Dışına İşçi Gönderme Politikasının Evrimi. (Editör: Abadan-Unat ve diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Penninx, R. ve Van Velzen, L. (1976a). Boğazlıyan İlçesinde Yurt Dışına Gidenler. (Editör: Abadan-Unat ve diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Penninx, R. ve Van Velzen, L. (1976b). Yurtdışına İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Ekonomik Etkileri. (Editör: Abadan-Unat ve Diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Pennix, R. ve Van Renselaar, H. (1978). A Fortune in Small Change. Ankara: Nuffic/Imwoo/Remplod/Project.
- Pessar, P. ve Grasmuc S. (1991). Between Two Islands: Dominican International Migration. Berkeley: University of California Press.
- Phillips, P.C. ve Perron, P. (Haziran 1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75, 335-345.
- Phizacklea, A. (1983). One Way Ticket: Migration and Female Labor, Boston: Routledge and Kegan.
- Pindyck, R.S. ve Rubinfeld, D.L. (1991). Econometric Models and Econometric Forecast. Tokyo: McGraw Hill Inc.
- Pur, N. (1974). Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Puri, S. ve T. Ritzema. (2003). *Migrant Worker Remittances, Micro-finance and the Informal Economy: Prospects and Issues*. Erişim: Mayıs 2004, International Labor Organization, <http://www.ilo.org/public/english/employment/finance/download/wpap21.pdf>.
- Rapoport, H. ve Docquier, F. (2004). The Economics of Migrants' Remittances. (Editör: L.A. Gerard-Varet, S.C. Kolm ve J.M. Ythier). North Holland: Amsterdam.
- Ratha, D. (2003). Worker Remittances: An Important and Stable Source of Development Finance. (Editör: World Bank). Washington.
- Rempel, H. ve Lobdell, R.A. (1978). The Role of Urban-to-Rural Remittances in Rural Development. *Journal of Development Studies*, 14, 324-341.
- Roca, D.B. (1998). İsviçre'deki Türk Girişimcileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Rocha, R.R. (1989). Workers' Remittance in the Maghreb Countries: A Preliminary Analysis, World Bank.

- Rodrigo, C. ve Jayatissa, R.A. (1989). Maximising Benefits from Labour Migration: Thailand. (Editör: R. Amjad). New Delhi: ILO-ARTEP.
- Rodriguez, E.R. (Nisan 1996). International Migrants' Remittances in the Philippines. *The Canadian Journal Of Economics*, 29, 427-432.
- Rosendahl, Mona. (1997). Inside the Revolution: Everyday Life in Socialist Cuba. Ithica: Cornell University Press.
- Rosenweig, J.A. ve Tallman, E.W. (1991). *Fiscal Policy and Trade Adjustment: Are the Deficits Really Twins?*. Federal Reserve Bank of Atalanta, Working Paper No. 91-2.
- Russell, S.S. (Haziran 1986). Remittances from International Migration: A Review in Perspective. *World Development*, 14, 677-696.
- Russell, S. (1992). Migrant Remittances and Development. *International Migration: Quarterly Review*, 30, 267-287.
- Sander, C. (Haziran 2003). *Migrant Remittances to Developing Countries, A Scoping Study: Overview and Introduction to Issues for Pro-Poor Financial Services*. Erişim: Mayıs 2004, Bannock Consulting, <http://www.bannock.co.uk/PDF/Remittances.pdf>.
- Savaş, K. ve Akdoğan, Ö. (1980). Batı Avrupa Ülkelerindeki Türk İşçileri. Ankara: Çalışma Bakanlığı.
- Sayın, Ö. (1980). Türk İşçi Göçünün Nedenleri. *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1, 187-197.
- Semyonov, M. (1986). The Socioeconomic Status of Noncitizen Arab Workers in the Israeli Labor Market: Costs and Benefits. *Social Science Quarterly*, 67 411-418.
- Semyonov, M. ve Gorodzeisky, A. (2003). Labor Migration, Remittances and Household's Income: A Comparison between Filipino and Filipna Overseas Workers.
- Serageldin, I., Scoknat, J., Birks, S., Li, B. ve Sinclair, C. (1981). *Manpower and International Labor Migration in Middle East and North Africa*. Final Report, Research Project On International Labor Report, Washington: World Bank.
- Serin, N. (İlkbahar 1982). İktisadi Kalkınma Açısından İşgücü İhracaatı ve İthalatı: Ortadoğu Tecrübesi. *Ekonomik Yaklaşım*, 3, 35-39.
- Serter, N. (Eylül/Aralık 1983). Yurt Dışına İşgücü Akımı ve Yarattığı Bazı Sorunlar. *İktisat Dergisi*, 226, 22-24.
- Sevim, F. (Mart 1974). Almanya ve Türkler. *İktisat Dergisi*, 19, 14-17.

- Sezer, Ö. ve Gökakın, Z.Ö. (1998). İngiltere'deki Türk Girişimcileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Simati, A.M. ve Gibson, J. (2001). Do Remittances Decay? Evidence from Tuvaluan Migrants in New Zealand. *Pacific Economic Bulletin*, 16, 55-63.
- Sims, C.A. (Ocak 1980). Macroeconomics and Reality. *Econometrica*, 48, 1-48.
- Sorensen, N.N. (Haziran 2004). *The Development Dimension of Migrant Remittances*. International Organization for Migration, Working Paper No. 1.
- Soydemir, N. (Nisan/Haziran 1973). İşçi Dövizlerinin Türkiye Ekonomisindeki Etkileri. *İGEME Dergisi*, 1, 46-67.
- Sönmez, V. (Ekim 1976). Döviz Sorunu ve İşçi Dövizleri. *İktisat Dergisi*, 25, 3-6.
- Stahl, C. ve Arnold, F. (Kış 1986). Overseas Workers' Remittances and Asian Development. *International Migration Review*, 20, 899-925.
- Stalker, P. (1994). The Work of Strangers: A Survey of International Labor Migration. Geneva: International Labor Office.
- Stark, O. (1995). Altruism and Beyond. Oxford and Cambridge: Basil Blackwell.
- Straubhaar, T. (1986). The Determinants of Workers' Remittances: The Case of Turkey. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 122, 728-740.
- Suğanlı, M. (2003), Almanya'da Yaşayan ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nda Hesabı Bulunan Türklerin Sosyo-Ekonomik Yapısı ve İşçi Dövizleri. Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Ankara: T.C. Merkez Bankası
- Swamy, G. (1981). *International Migrant Workers' Remittances: Issues and Prospects*. World Bank, Staff Working Paper No. 481.
- Şahin, H. (Ocak 1979). Bedelsiz İthalat Konusunda Alınan Son Kararlar ve Yurtdışındaki İşçilerimiz. *İşgücü Dergisi*, 1, 97-118.
- Şahinkaya, S. (2001). *Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'ndan Türkiye Kalkınma Bankası'na: 1975-2001 Döneminde Kurumsal Yapıdaki Temel Dönüşümler Üzerine Düşünceler ve Bazı Öneriler*. Erişim: Haziran 2004, Department of Economics, University of Utah, <http://www.econ.utah.edu/ehrbar/erc2002/pdf/P139.pdf>.
- Şahinöz, A. (Aralık 1982). Beyin Göçü ve Teknoloji Sorunu. *Amme İdaresi Dergisi*, 15, 49-62.

- Şenay, Ü. (1971). İşçi Dövizlerinin Arttırılması Teminen Alınan ve Ayrıca İncelenmekte Olan Tedbirler. Ankara.
- Şenel, Ş. (1977). F. Almanya'da Tasarruf Teşvik Tedbirleri Açısından Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesabı "Döviz Hesabı"nın Değerlendirilmesi. Ankara: T.C. Merkez Bankası.
- Şenel, Ş. (1978). Yurt Dışında İstihdam, Türk İşçileri ve Sorunları. Ankara: T.C. Merkez Bankası.
- Şenel, Ş. (1979). Mart 1978-Mayıs 1979 Tarihleri Arasında Yurt Dışında Çalışanlar için Alınmış Önlemler. Ankara.
- Şengöle, Ö. (Nisan 1972). Yurt Dışındaki İşçilerimiz. *İktisat Dergisi*, 16, 32-35.
- Şengün, S. (Aralık 1971). İhracatımızın Karakteri ve İşçi İhracının Önemi. *İktisat Dergisi*, 15, 4-12.
- Şıklar, O. (1981). İşçi Dövizlerinin Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. (Editör: DPT). Ankara.
- Tacoli, C. (1999). International Migration and the Restructuring of Gender Asymmetrics: Continuity and Cahnge among Filipino Labour Migrants in Rome. *International Migration Review*, 33, 658-682.
- Talas, C. (Aralık 1967). Almanya'daki Türk İşçileri. *Forum*, 19, 5-7.
- Talas, C. (1975). İşçilerimizin Göçü. (Editör: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi). Ankara.
- Talas, C. (1983). Federal Almanya'daki Türk İşçileri ve Durumları. (Editör: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi). Ankara.
- Tan, E.A. ve Canlas, D.B. (1989). Migrant's Saving Remittance and Labour Supply Behaviour: The Philippines Case. (Editör: R. Amjad). New Delhi: ILO-ARTEP.
- Taylor, E.J. (1996). International Migration and National Development. *Population Index*, 62, 181-212.
- Taylor, E.J., Donato, K.M. ve Kanaiaupuni, S.M. (Ekim 2001). *Do Government Programs 'Crowd in' Remittances?* Erişim: Haziran 2004, Center on Rural Economies of the Americas and Pacific Rim, University of California, http://www.reap.ucdavis.edu/working_papers/government.pdf.
- TCMB. (1980). Yıllık Rapor 1979. Ankara.
- TCMB. (1989). Yurt Dışında Çalışan Vatandaşlarımıza Çeşitli Kurumlar Tarafından Sunulan Hizmetler ve Açıklaması. Ankara.

- TCMB. (2000). Yurt Dışında Çalışan Vatandaşlarımıza Çeşitli Kurumlar Tarafından Sunulan Hizmetler ve Açıklaması. Ankara.
- Tekarslan, E. (Nisan 1982). Avusturya'da Yabancı İşçiler ve Linz Kentinde Türk İşçiler Arasında Yapılan Bir Araştırmanın Bulguları. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 11, 261-275.
- Tezcan, M. (Eylül 1971). Beyin Göçü ve Türkiye. *Amme İdaresi Dergisi*, 4, 44-71.
- Tingrabadth, C. (1989). Maximising Development Benefits from Labour Migration: Thailand. (Editör: R. Amjad). New Delhi: ILO-ARTEP.
- Tolunay, E. (Ocak 1973). Beyin Çekimi ya da Beyin Göçü. *Elektrik Mühendisliği*, 17, 31-36.
- Topaloğlu, A. (Eylül 1972). Yurt Dışında Çalışanlar. *İktisat Dergisi*, 17, 16-18.
- Toprak, Z. (Mart 1981). Almanya'da İlk İşçi ve Öğrenci Göçü: 1916-1918. *Bilim ve Sanat*, 3, 26-27.
- Tuna, K. (1975). Yurtdışına İşçi Gönderme Olayının Sosyolojik Eleştirisi. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.
- Tuna, O. (Mart 1964a). Türkiye'den Federal Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 24, 3-43.
- Tuna, O. (Nisan 1964b), Yabancı Memleketlerde Çalışanlardan Beklediklerimiz. *İş ve Sigorta*, 13, 2-3.
- Tuna, O. (1965). Türkiye'de İstihdam Meseleleri ve Batı Avrupa Memleketlerine İşgücü Akımı. (Editör: Milli Prodüktivite Merkezi). Ankara.
- Tuna, O. (1966a). Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzey Doğu Bölgesinde Bir Araştırma. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- Tuna, O. (1966b). Federal Almanya'nın Ekonomik Durumu ve Emek Talebi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 25, 1-31.
- Tuna, O. (1968). Dış Ülkelere İnsangücü Akımı ve Sorunları. İstanbul: Yakın ve Orta Doğu Çalışma Enstitüsü.
- Tuna, O. (Nisan 1970). Dış Ülkelere Giden Türk İşçileri. *Büyük Türkiye*, 1, 9-12.
- Tuna, O. (1971). Batı Ülkelerinde Çalışan İşçilerimiz. (Editör: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü). İstanbul.

- Tuna, O. (Eylül 1974). Türkiye'den Dış Aleme Emek Göçü (Tahminler ve İhtimaller). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 33, 1-40.
- Tuna, O. (Mart 1976). Plan Hedefleri Bakımından Türkiye'nin Hayati Konularından Biri olarak Emek Göçü. *Yeni Gözlem*, 3, 2-3 ve 29.
- Tuna, O. (Şubat 1981a). On Beş Milyar Mark. *Yeni Gözlem*, 8, 4-6.
- Tuna, O. (Eylül 1981b). Emek Göçü. *Yeni Gözlem*, 8, 4-6.
- Tuna, O., Ekin, N. ve Yazgan, T. (1966). Türkiye'den F.Almanya'ya İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzey Doğu Bölgesinde Bir Araştırma. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Tuncer, B. (1970). İşgücü Hareketlerinin Gönderen ve Kabul Eden Ülke Ekonomileri Üzerindeki Etkileri. (Editör: Türk-İş). Ankara.
- Tunçsiper, E. (1974). Yurt Dışındaki İşçilerin Tasarruflarının Değerlendirilmesine ve Yurt Dışına İşçi Gönderme Politikasına Yeni Bir Yön Verilmesine İlişkin Rapor. Ankara: İş ve İşçi Bulma Kurumu Yayınları.
- Tunçsiper, E. (1977). Türk İşgücünün Yabancı Ükelere Gönderilişi ve Bunun Türkiye'deki Ücret Oluşumuna Etkileri. Ankara: Çalışma Bakanlığı.
- Türk-İş. (Ed.). (1970). Ortak Pazar İşgücü Hareketleri. Ankara.
- Türkdoğan, O. (1973). Batı Almanya'nın Bir Kentinde Türk İşçilerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Türker, E. (Haziran 1978). 624 DM Yasası Hakkında Türkiye'deki Çalışmalar...Reasürans ve Döviz Sorunu. *Sigorta Dünyası*, 19, 22.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği. (Ed.). (1972). Yurt Dışındaki İşçilerimizin Tasarruflarının Değerlendirilmesi Semineri. Ankara.
- Türkkan, E. (Ekim 1981). İşgücü İhracının Ekonomik ve Sosyal Sınırları. *Yeni Forum*, 2, 9-12.
- Türkkan, F., Türkkan, R.Ö., Aydın, A., Topuzoğlu, S. ve Yener, M. (1975). Libya-Türkiye El Ele. İstanbul: Çözüm Yayıncılık.
- Tyner, J.A. (2002). Scaled Sexuality and Migration of Filipina Overseas Contract Workers. *Philippine Population Review*, 1, 103-123.
- Uludağ Üniversitesi. (Ed.). (1982). F. Almanya'da Çalışan Türk İşçilerinin Toplu Dönüşleri ve Türkiye ile F.Almanya'da Uyum Sağlamaları Semineri. Bursa.
- United Nations. (1982). International Migration Policies and Programmes: A World Survey. New York: United Nations.

- United Nations. (2002). International Migration Report 2002. New York.
- Uslu, R. (1996). Yurt Dışındaki Türk İşçilerine Yönelik Politikalar (Batı Avrupa Ülkeleri Örneği). Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uslu, S. (1999). Avrupa'ya Türk Göçü. (Editör: S. Uslu ve G. Cassina). Ankara: Hak-İş Eğitim Yayınları.
- Uslu, S. ve Cassina, G. (Ed.). (1999). Türkiye'den Avrupa'ya Göç (Turkish Migration to Europe). Ankara: Hak-İş Eğitim Yayınları.
- Ünver, Ö. (1969). Yurt Dışındaki İşçilerimiz ve Ekonomik Sorunları. *Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 1, 107-145.
- Ünver, Ö. (1971). İşçi Dövizi ve Kalkınma. *Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 3, 105-128.
- Van Renselaar, H. ve Van Velzen, L. (1976). Gelişme için Dışa İşgücü Göçünü Kullanmayı Amaçlayan Kamusal ve Özel Girişimler. (Editör: Abadan-Unat ve diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Varlıer, O. (1975). Yabancı Ülkelerde İşçi Göçünün Nedenleri ve Etkileri Üzerine. Ankara: DPT.
- Varol, M. (1983). Libya'da Çalışan Türk İşçilerinin Sorunları. (Editör: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi). Ankara.
- Velioğlu, A.A. (Mart/Nisan 1974). Yurt Dışına İşçi Gönderilmesinin Doğurduğu Sonuçlar ve Alınması Gerekliliği Tedbirler. *Ankara Ticaret Odası Dergisi*, 3/4, 42-59.
- Vete, M.F. (1995). The Determinants of Remittances among Tongans in Auckland. *Asian and Pasific Migration Journal*, 4, 55-68.
- Wahba, S. (Aralık 1991). What Determines Workers' Remittances. *Finance and Development*, 28, 41-44.
- Wimaladharma, D., Pearce, D. ve Stanton, D. (2004). Remittances: The New Development Finance? *Small Enterprise Development*, 15, 12-20.
- World Bank. (Ed.). (2003). Global Development Finance. Washington.
- Yakın, A. (Ekim 1979). Yurtdışındaki Türk İşgücü. *İşveren*, 18, 25-27.
- Yang, D. (2003). *Remittances and Human Capital Investment: Child Schooling and Child Labour in the Origin Households of Overseas Filipino Workers*. Erişim: Temmuz 2004, Harvard University Faculty of Arts and Sciences, http://people.fas.harvard.edu/~dyang/papers/yang_remittances.pdf.

- Yasa, İ. ve Bozkurt, Ö. (1974). Orta Anadolu'dan Batı Avrupa'ya Göç ve Toplumsal Değişme. *Amme İdaresi Dergisi*, 7, 45-72.
- Yeken, B. (1993). Türk İşgücü Göçünün Makro Dengeler Üzerindeki Etkileri. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yelen, T. (1980). Mahalli Kaynakların Tespiti, Değerlendirilmesi ve Mahalli Teşebbüslerin Teşviki. Ankara: DPT.
- Yenisey, L. (1976). Yurtdışına İşçi Gönderiminin Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Sosyal Etkileri: Boğazlıyan'ın İki Köyünde Gözlemler. (Editör: Abadan-Unat ve diğerleri). Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Yıldırım, T. (Mayıs 1981). Kırsal Kesimden Yurt Dışına Gitmiş Olan İşçilerimizin Tasarruflarının Değerlendirilmesi. *Karınca*, 48, 115-116.
- Yılmaz, E. (2001). Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Avrupa'da Yaşayan Türkler. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüksel, A.S. (Ekim 1963). Almanya'daki Türk İşçisinin Meseleleri. *Forum*, 16, 10-12.
- Yüksel, A.S. (Nisan 1964). Dışarıya İşçi Yollanması. *Forum*, 16, 6-7.
- Yüksel, A.S. (Aralık 1966). Dışarıdaki İşçilerin Getirecekleri Sosyal Sorunlar. *Forum*, 19, 8-10.
- Yüksel, B. (1980). Federal Almanya'daki Türk İşçilerine Ait Bazı Mali Hakların ve Sosyal Yardımların Sağlanması ve Türkiye'ye Aktarılması. Ankara: DPT.
- Yüksel, B. (1981). Yurt Dışında Çalışanların Sorunları. (Editör: DPT). Ankara.
- Yüksel, B. (1982). Yurtdışındaki İşçilerin Tasarruflarının Değerlendirilmesi. Ankara: DPT.
- Zadil, E. (Temmuz 1970). Almanya'daki İşçi Tasarruflarının Memleketimizde Yatırıma Aktarılması ve Bunlardan Faydalanılması. *İktisat Dergisi*, 12, 3-10.
- Zlotnik, H. (Yaz 1990). International Migration Policies and the Status of Female Migrants. *International Migration Review*, 24, 372-381.

EKLER

ADF BİRİM KÖK TESTİNDE GECİKME SAYISININ CAMPBELL-PERRON YAKLAŞIMI İLE BELİRLENMESİ

Bağımlı Değişken: $\Delta i\text{şç}_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,685	2,072	0,04
trend	-0,000	-0,704	0,48
$i\text{şç}_{t-1}$	-0,118	-2,043	0,04
$\Delta i\text{şç}_{t-1}$	-0,200	-2,154	0,03
$\Delta i\text{şç}_{t-2}$	-0,132	-1,421	0,16
$\Delta i\text{şç}_{t-3}$	-0,057	-0,612	0,54
$\Delta i\text{şç}_{t-4}$	-0,106	-1,170	0,24
$\Delta i\text{şç}_{t-5}$	-0,168	-1,927	0,06
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	1,049	0,41	

Bağımlı Değişken: $\Delta^2 i\text{şç}_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,013	0,316	0,75
trend	-0,000	-0,429	0,67
$\Delta i\text{şç}_{t-1}$	-2,370	-6,671	0,00
$\Delta^2 i\text{şç}_{t-1}$	1,076	3,360	0,00
$\Delta^2 i\text{şç}_{t-2}$	0,813	2,949	0,00
$\Delta^2 i\text{şç}_{t-3}$	0,675	2,878	0,00
$\Delta^2 i\text{şç}_{t-4}$	0,489	2,534	0,01
$\Delta^2 i\text{şç}_{t-5}$	0,245	1,687	0,09
$\Delta^2 i\text{şç}_{t-6}$	0,156	1,748	0,08
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	1,355	0,20	

Bağımlı Değişken: $\Delta faiz_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	6,108	2,558	0,01
trend	-0,029	-2,372	0,02
$faiz_{t-1}$	-0,056	-2,469	0,01
$\Delta faiz_{t-1}$	0,333	4,161	0,00
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	0,386	0,97	

Bağımlı Değişken: $\Delta^2 faiz_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,616	0,726	0,47
trend	-0,012	-1,165	0,25
$\Delta faiz_{t-1}$	-0,823	-6,271	0,00
$\Delta^2 faiz_{t-1}$	0,130	1,090	0,28
$\Delta^2 faiz_{t-2}$	0,127	1,216	0,23
$\Delta^2 faiz_{t-3}$	0,177	2,066	0,04
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	0,708	0,74	

Bağımlı Değişken: $\Delta fiyat_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,030	2,287	0,02
trend	-0,001	-1,687	0,09
$fiyat_{t-1}$	0,013	1,299	0,20
$\Delta fiyat_{t-1}$	0,429	4,909	0,00
$\Delta fiyat_{t-2}$	-0,200	-2,156	0,03
$\Delta fiyat_{t-3}$	-0,006	-0,061	0,95
$\Delta fiyat_{t-4}$	-0,201	-2,171	0,03
$\Delta fiyat_{t-5}$	0,190	2,191	0,03
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	1,327	0,21	

Bağımlı Değişken: $\Delta^2 fiyat_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,042	4,571	0,00
trend	-0,000	-3,409	0,00
$\Delta fiyat_{t-1}$	-0,667	-4,719	0,00
$\Delta^2 fiyat_{t-1}$	0,127	1,028	0,31
$\Delta^2 fiyat_{t-2}$	-0,053	-0,476	0,63
$\Delta^2 fiyat_{t-3}$	-0,037	-0,392	0,70
$\Delta^2 fiyat_{t-4}$	-0,221	-2,642	0,01
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	1,392	0,18	

Bağımlı Değişken: $\Delta gelir_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	1,426	3,399	0,00
trend	0,001	2,929	0,00
$gelir_{t-1}$	-0,326	-3,393	0,00
$\Delta gelir_{t-1}$	-0,177	-1,723	0,09
$\Delta gelir_{t-2}$	0,120	1,221	0,22
$\Delta gelir_{t-3}$	-0,041	-0,426	0,67
$\Delta gelir_{t-4}$	-0,184	-2,134	0,03
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	7,528	0,00	

Bağımlı Değişken: $\Delta^2 gelir_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,005	0,433	0,67
trend	0,000	0,153	0,88
$\Delta gelir_{t-1}$	-2,284	-8,399	0,00
$\Delta^2 gelir_{t-1}$	0,844	3,683	0,00
$\Delta^2 gelir_{t-2}$	0,748	4,014	0,00
$\Delta^2 gelir_{t-3}$	0,539	3,699	0,00
$\Delta^2 gelir_{t-4}$	0,178	2,070	0,04
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	6,204	0,00	

Bağımlı Değişken: Δkur_t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,259	1,699	0,09
trend	0,001	1,188	0,24
kur_{t-1}	-0,025	-1,461	0,15
Δkur_{t-1}	0,410	5,192	0,00
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	0,679	0,77	

Bağımlı Değişken: $\Delta^2 kur_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,037	3,734	0,00
trend	-0,000	-1,682	0,09
$\Delta^2 kur_{t-1}$	-0,610	-7,818	0,00
LM Test	F istatistiği	Olasılık	
AR 1-12	0,816	0,63	

^a α sabit terimi göstermektedir.

^b Δ ve Δ^2 sırasıyla serinin birinci ve ikinci farkını ifade etmektedir.

^c LM Testi, Breusch-Godfrey İçsel Bağıntı LM Testini temsil etmektedir.

ENGLE-GRANGER EŞ BÜTÜNLEŞME TESTİ İÇİN TAHMİN SONUÇLARI

Model 1: $işçi_t = \alpha + \beta faiz_t + \varepsilon_{1t}$			
Bağımlı Değişken: $işçi_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	5,256	50,591	0,00
faiz _t	0,004	3,343	0,00

Model 6: $fiyat_t = \alpha + \beta kur_t + \varepsilon_{6t}$			
Bağımlı Değişken: fiyat _t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	-8,380	-101,333	0,00
kur _t	1,081	159,231	0,00

Model 2: $işçi_t = \alpha + \beta fiyat_t + \varepsilon_{2t}$			
Bağımlı Değişken: $işçi_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	5,614	68,619	0,00
fiyat _t	-0,005	-0,323	0,75

Model 7: $gelir_t = \alpha + \beta faiz_t + \varepsilon_{7t}$			
Bağımlı Değişken: gelir _t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α_7	4,723	144,700	0,00
faiz _t	-0,003	-6,318	0,00

Model 3: $işçi_t = \alpha + \beta gelir_t + \varepsilon_{3t}$			
Bağımlı Değişken: $işçi_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	3,473	3,170	0,00
gelir _t	0,468	1,934	0,06

Model 8: $gelir_t = \alpha + \beta fiyat_t + \varepsilon_{8t}$			
Bağımlı Değişken: gelir _t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	4,296	227,842	0,00
fiyat _t	0,049	13,101	0,00

Model 4: $işçi_t = \alpha + \beta kur_t + \varepsilon_{4t}$			
Bağımlı Değişken: $işçi_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	5,677	26,358	0,00
kur _t	-0,007	-0,408	0,68

Model 9: $kur_t = \alpha + \beta faiz_t + \varepsilon_{9t}$			
Bağımlı Değişken: kur _t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	15,096	34,452	0,00
faiz _t	-0,040	-7,210	0,00

Model 5: $fiyat_t = \alpha + \beta faiz_t + \varepsilon_{5t}$			
Bağımlı Değişken: fiyat _t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	8,208	17,852	0,00
faiz _t	-0,047	-8,051	0,00

Model 10: $kur_t = \alpha + \beta gelir_t + \varepsilon_{10t}$			
Bağımlı Değişken: kur _t			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α_1	-33,267	-9,139	0,00
gelir _t	10,018	12,459	0,00

^a α sabit terimi göstermektedir.

GRANGER NEDENSELLİK TESTİ İÇİN GECİKME SAYISININ SCHWARZ BİLGİ KRİTERİ İLE BELİRLENMESİ

k	Model 11	Model 12	Model 13	Model 14	Model 15
1	0,055*	6,427*	0,038*	-4,696*	0,059*
2	0,114	6,504	0,097	-4,619	0,114
3	0,165	6,582	0,155	-4,590	0,189
4	0,197	6,609	0,217	-4,578	0,235
5	0,227	6,692	0,244	-4,530	0,265
6	0,293	6,766	0,321	-4,471	0,341
7	0,349	6,851	0,377	-4,413	0,358
8	0,428	6,935	0,461	-4,336	0,444
9	0,510	7,002	0,517	-4,299	0,518
10	0,496	7,089	0,557	-4,216	0,559
11	0,566	7,155	0,640	-4,153	0,616
12	0,634	7,239	0,718	-4,079	0,678

k	Model 16	Model 17	Model 18	Model 19	Model 20
1	-2,601*	0,059*	-2,695*	-4,640*	6,401*
2	-2,530	0,109	-2,632	-4,578	6,479
3	-2,510	0,162	-2,588	-4,519	6,504
4	-2,455	0,223	-2,520	-4,450	6,547
5	-2,416	0,246	-2,442	-4,439	6,627
6	-2,354	0,324	-2,376	-4,380	6,707
7	-2,284	0,373	-2,306	-4,305	6,780
8	-2,255	0,458	-2,234	-4,234	6,864
9	-2,172	0,542	-2,166	-4,211	6,910
10	-2,107	0,580	-2,090	-4,134	6,980
11	-2,051	0,660	-2,004	-4,052	7,066
12	-2,083	0,735	-1,968	-3,979	7,129

k	Model 21	Model 22	Model 23	Model 24	Model 25
1	-4,698*	-2,694*	-2,601*	6,427*	-2,658*
2	-4,627	-2,623	-2,542	6,505	-2,599
3	-4,569	-2,582	-2,516	6,584	-2,568
4	-4,504**	-2,515	-2,409	6,602	-2,520
5	-4,453	-2,445	-2,453**	6,592	-2,461**
6	-4,388	-2,362	-2,370	6,668	-2,380
7	-4,319	-2,284	-2,313	6,743	-2,316
8	-4,250	-2,208	-2,261	6,794	-2,263
9	-4,265	-2,156	-2,180	6,876	-2,198
10	-4,184	-2,080	-2,117	6,961	-2,124
11	-4,104	-1,995	-2,073	7,045	-2,045
12	-4,040	-1,960	-2,218	7,103	-2,147

k	Model 26	Model 27	Model 28	Model 29	Model 30
1	-4,654*	-2,686*	6,067*	-2,701*	-2,699*
2	-4,580	-2,615	6,470	-2,635	-2,655**
3	-4,539	-2,547	6,527	-2,561	-2,635
4	-4,480	-2,479	6,572	-2,490	-2,587
5	-4,448	-2,398	6,646	-2,407	-2,529
6	-4,405	-2,320	6,723	-2,329	-2,447
7	-4,322	-2,249	6,807	-2,247	-2,375
8	-4,252	-2,169	6,890	-2,177	-2,325
9	-4,201	-2,125	6,963	-2,102	-2,253
10	-4,119	-2,040	7,037	-2,028	-2,175
11	-4,098	-1,956	7,107	-1,953	-2,105
12	-4,022	-1,914	7,176	-1,916	-2,292

^a k gecikme sayısını göstermektedir.

^b * işareti, Schwarz Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme sayısını temsil etmektedir.

^c ** işareti, Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenen gecikme sayısının içsel bağıntı sorununu giderememesi sonucu, sorunun giderilmesine kadar artırılan gecikme sayısını ifade etmektedir.

^d Modellerin tümü hata terimi, 11 adet mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişkenlerini içermektedir. Ayrıca, Model 19, Model 20, Model 27 ve Model 28 dışındaki modellere hata düzeltme terimi dahil edilmiştir.

GRANGER NEDENSELLİK TESTİ İÇİN TAHMİN SONUÇLARI

Model	Model 11			Model 12			Model 13			Model 14		
<u>Değişken</u>	<u>Katsayı</u>	<u>t istatistiği</u>	<u>Olasılık</u>	<u>Katsayı</u>	<u>t istatistiği</u>	<u>Olasılık</u>	<u>Katsayı</u>	<u>t istatistiği</u>	<u>Olasılık</u>	<u>Katsayı</u>	<u>t istatistiği</u>	<u>Olasılık</u>
α	0,11	1,85	0,07	-1,23	-0,89	0,37	0,03	0,50	0,62	0,01	1,32	0,19
ec_{t-1}	-0,14	-2,67	0,01	-0,02	-0,97	0,33	-0,14	-2,76	0,01	-0,00	-2,82	0,01
$\Delta i\ddot{s}\tilde{c}i_{t-1}$	-0,29	-3,25	0,00	-0,84	-0,41	0,68	-0,32	-3,64	0,00	-0,02	-1,90	0,06
$\Delta faiz_{t-1}$	-0,00	0,01	0,99	0,34	3,99	0,00						
$\Delta fiyat_{t-1}$							1,44	1,78	0,08	0,52	6,37	0,00
S01	-0,13	-1,60	0,11	1,43	0,72	0,48	-0,11	-1,32	0,19	0,02	2,89	0,00
S02	-0,26	-3,08	0,00	2,95	1,44	0,15	-0,26	-3,14	0,00	0,00	0,43	0,67
S03	-0,17	-2,08	0,04	1,68	0,85	0,40	-0,16	-1,98	0,05	0,01	1,22	0,22
S04	-0,06	-0,74	0,46	1,12	0,57	0,57	-0,05	-0,57	0,57	0,03	4,61	0,00
S05	0,01	0,16	0,87	0,40	0,21	0,84	-0,00	-0,06	0,96	-0,01	-0,72	0,47
S06	0,02	0,23	0,82	1,86	0,95	0,35	0,04	0,53	0,60	-0,01	-1,39	0,17
S07	-0,00	-0,01	0,99	-0,66	-0,34	0,74	0,05	0,61	0,54	0,01	1,07	0,29
S08	-0,10	-1,20	0,23	0,49	0,25	0,80	-0,06	-0,70	0,48	0,01	1,42	0,16
S09	-0,11	-1,41	0,16	2,56	1,31	0,19	-0,09	-1,11	0,27	0,03	4,18	0,00
S10	-0,27	-3,30	0,00	-0,12	-0,06	0,95	-0,28	-3,49	0,00	0,02	3,16	0,00
S11	-0,19	-2,32	0,02	0,34	0,17	0,87	-0,22	-2,63	0,01	0,00	0,47	0,64
D00	0,22	1,06	0,29	0,81	0,16	0,87	0,26	1,22	0,22	0,01	0,76	0,45
D01	-0,10	-0,47	0,64	6,31	1,25	0,22	-0,08	-0,37	0,71	-0,00	-0,16	0,87
LM Test	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
AR 1-12	0,92	0,53	1,07	0,40	0,68	0,77	1,31	0,22				

^a α sabit terimi, ec hata düzeltme terimini göstermektedir.

^b Δ serinin birinci ve ikinci farkını ifade etmektedir.

^c LM Testi, Breusch-Godfrey İçsel Bağlantı LM Testini temsil etmektedir.

Model	Model 15			Model 16			Model 17			Model 18		
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,10	1,70	0,10	-0,03	-1,70	0,09	0,10	1,75	0,08	0,02	1,22	0,22
ec_{t-1}	-0,13	-2,58	0,01	-0,06	-1,39	0,17	-0,12	-2,46	0,02	-0,00	-1,89	0,06
$\Delta i\text{ŝ}çi_{t-1}$	-0,29	-3,23	0,00	-0,07	-3,08	0,00	-0,30	-3,36	0,00	-0,04	-1,85	0,07
$\Delta gelir_{t-1}$	-0,14	-0,50	0,61	-0,51	-6,61	0,00						
Δkur_{t-1}							0,22	0,71	0,48	0,43	5,32	0,00
S01	-0,13	-1,59	0,12	-0,07	-2,96	0,00	-0,13	-1,61	0,11	0,01	0,64	0,52
S02	-0,26	-2,99	0,00	-0,07	-2,89	0,00	-0,26	-3,09	0,00	-0,00	-0,17	0,87
S03	-0,16	-1,95	0,05	0,08	3,55	0,00	-0,17	-2,11	0,04	0,03	1,24	0,22
S04	-0,04	-0,41	0,68	0,03	1,30	0,20	-0,07	-0,80	0,43	0,03	1,50	0,14
S05	0,02	0,26	0,79	0,07	2,97	0,00	0,00	0,06	0,95	-0,02	-1,12	0,26
S06	0,04	0,42	0,67	0,06	2,46	0,02	0,02	0,25	0,81	0,01	0,25	0,80
S07	0,01	0,07	0,94	0,04	1,66	0,10	-0,00	-0,03	0,98	0,01	0,55	0,59
S08	-0,09	-1,10	0,27	0,01	0,66	0,51	-0,10	-1,27	0,21	-0,00	-0,16	0,88
S09	-0,11	-1,35	0,18	0,09	3,98	0,00	-0,12	-1,47	0,14	0,00	0,17	0,87
S10	-0,25	-2,97	0,00	0,10	4,33	0,00	-0,27	-3,36	0,00	0,01	0,69	0,49
S11	-0,19	-2,18	0,03	0,01	0,41	0,68	-0,20	-2,37	0,02	-0,03	-1,19	0,24
D00	0,19	0,93	0,36	0,08	1,54	0,13	0,21	0,99	0,33	0,03	0,54	0,59
D01	-0,13	-0,60	0,55	0,02	0,29	0,78	-0,13	-0,61	0,55	0,05	0,95	0,34
LM Test	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
AR 1-12	0,91	0,54	1,23	0,27	1,02	0,44	1,43	0,16				

^a α sabit terimi, ec hata düzeltme terimini göstermektedir.

^b Δ serinin birinci ve ikinci farkını ifade etmektedir.

^c LM Testi, Breusch-Godfrey İçsel Bağlıntı LM Testini temsil etmektedir.

Model	Model 19			Model 20			Model 21			Model 22		
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,01	1,058	0,29	-1,35	-0,80	0,43	0,01	0,80	0,42	0,03	1,74	0,08
ec_{t-1}							-0,01	-0,82	0,41	-0,06	-1,56	0,12
$\Delta faiz_{t-1}$	0,00	0,59	0,56	0,32	3,65	0,00						
$\Delta fiyat_{t-1}$	0,55	6,97	0,00	2,64	0,13	0,89	0,29	2,50	0,01	-0,38	-1,51	0,13
$\Delta fiyat_{t-2}$							0,06	0,50	0,62			
$\Delta fiyat_{t-3}$							0,06	0,45	0,66			
$\Delta fiyat_{t-4}$							0,11	1,00	0,32			
Δkur_{t-1}							0,11	2,57	0,01	0,56	5,84	0,00
Δkur_{t-2}							0,03	0,59	0,56			
Δkur_{t-3}							0,00	0,01	0,99			
Δkur_{t-4}							-0,04	-1,05	0,30			
S01	0,02	2,75	0,01	1,37	0,68	0,50	0,02	1,90	0,06	0,00	0,23	0,82
S02	0,00	0,56	0,58	2,90	1,42	0,16	0,00	0,23	0,82	-0,00	-0,07	0,95
S03	0,01	1,52	0,13	1,78	0,90	0,37	0,01	0,88	0,38	0,03	1,25	0,21
S04	0,04	4,46	0,00	1,04	0,53	0,60	0,03	3,93	0,00	0,02	1,11	0,27
S05	-0,01	-0,87	0,39	0,21	0,11	0,92	-0,01	-0,77	0,44	-0,03	-1,21	0,23
S06	-0,01	-1,48	0,14	1,73	0,88	0,38	-0,02	-1,91	0,06	-0,00	-0,14	0,89
S07	0,01	1,02	0,31	-0,66	-0,32	0,75	0,00	0,11	0,92	-0,00	-0,17	0,86
S08	0,01	1,41	0,16	0,50	0,25	0,80	0,01	0,52	0,60	-0,01	-0,66	0,51
S09	0,03	4,19	0,00	2,66	1,35	0,18	0,03	3,34	0,00	0,00	0,01	0,99
S10	0,02	2,98	0,00	-0,07	-0,04	0,97	0,03	3,43	0,00	0,02	0,88	0,38
S11	0,01	0,81	0,42	0,36	0,18	0,86	0,01	1,20	0,23	-0,01	-0,60	0,55
D00	0,01	0,32	0,75	1,48	0,29	0,77	0,01	0,50	0,62	-0,01	-0,21	0,83
D01	-0,01	-0,31	0,76	7,20	1,43	0,16	-0,01	-0,39	0,70	0,02	0,37	0,71
LM Test	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
AR 1-12	1,44	0,16	1,54	0,12	1,502	0,14	1,193	0,30				

^a α sabit terimi, ec hata düzeltme terimini göstermektedir.

^b Δ serinin birinci ve ikinci farkını ifade etmektedir.

^c LM Testi, Breusch-Godfrey İçsel Bağlılık LM Testini temsil etmektedir.

Model	Model 23			Model 24			Model 25			Model 26		
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	-0,02	-1,12	0,27	-1,07	-0,77	0,44	-0,01	-0,21	0,83	0,01	0,95	0,35
ec_{t-1}	-0,09	-1,80	0,08	-0,02	-1,04	0,30	-0,19	-2,30	0,02	-0,00	-2,57	0,01
$\Delta faiz_{t-1}$	-0,00	-2,42	0,02	0,34	3,95	0,00						
$\Delta faiz_{t-2}$	-0,00	-0,65	0,52									
$\Delta faiz_{t-3}$	-0,00	-1,03	0,30									
$\Delta faiz_{t-4}$	-0,00	-1,29	0,20									
$\Delta faiz_{t-5}$	-0,00	-0,84	0,40									
$\Delta fiyat_{t-1}$							-0,78	-3,23	0,00	0,51	6,70	0,00
$\Delta fiyat_{t-2}$							0,38	1,38	0,17			
$\Delta fiyat_{t-3}$							-0,27	-0,95	0,34			
$\Delta fiyat_{t-4}$							0,38	1,33	0,18			
$\Delta fiyat_{t-5}$							0,06	0,24	0,82			
$\Delta gelir_{t-1}$	-0,66	-6,68	0,00	2,65	0,38	0,71	-0,49	-4,36	0,00	-0,02	-0,68	0,50
$\Delta gelir_{t-2}$	-0,20	-1,80	0,08				-0,04	-0,38	0,71			
$\Delta gelir_{t-3}$	-0,16	-1,44	0,15				0,04	0,34	0,74			
$\Delta gelir_{t-4}$	-0,32	-2,87	0,01				-0,11	-0,99	0,32			
$\Delta gelir_{t-5}$	-0,13	-1,38	0,17				-0,03	-0,29	0,77			
S01	-0,06	-2,60	0,01	1,36	0,68	0,50	-0,08	-3,16	0,00	0,02	0,95	0,35
S02	-0,08	-2,73	0,01	2,93	1,41	0,16	-0,08	-2,36	0,02	0,01	-2,57	0,01
S03	0,05	1,77	0,08	1,49	0,75	0,45	0,05	1,50	0,14	0,02	-0,68	0,50
S04	0,02	0,48	0,63	0,63	0,30	0,77	0,03	0,79	0,43	0,04	6,70	0,00
S05	0,03	1,15	0,25	0,16	0,08	0,93	0,06	1,94	0,06	-0,00	2,83	0,01
S06	0,04	1,81	0,07	1,46	0,72	0,47	0,02	0,75	0,46	-0,01	0,95	0,34
S07	0,05	2,30	0,02	-0,85	-0,44	0,66	0,02	0,75	0,45	0,01	2,25	0,03
S08	0,01	0,31	0,76	0,31	0,16	0,87	-0,02	-0,69	0,49	0,01	4,75	0,00
S09	0,09	3,76	0,00	2,49	1,28	0,20	0,07	2,53	0,01	0,04	-0,27	0,79
S10	0,11	4,31	0,00	-0,32	-0,16	0,88	0,11	4,19	0,00	0,03	-1,08	0,28
S11	0,03	1,35	0,18	0,39	0,19	0,85	0,04	1,73	0,09	0,01	1,25	0,21
D00	0,06	1,06	0,29	0,64	0,13	0,90	0,04	0,78	0,44	0,01	1,63	0,11
D01	0,01	0,25	0,81	6,45	1,28	0,20	-0,00	0,00	0,99	-0,00	4,56	0,00
LM Test	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
AR 1-12	1,32	0,22	1,24	0,26	1,418	0,17	1,00	0,45				

^a α sabit terimi, ec hata düzeltme terimini göstermektedir.

^b Δ serinin birinci ve ikinci farkını ifade etmektedir.

^c LM Testi, Breusch-Godfrey İçsel Bağını LM Testini temsil etmektedir.

Model	Model 27			Model 28			Model 29			Model 30		
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	0,02	1,31	0,19	-1,31	-0,94	0,35	0,01	0,69	0,49	0,00	0,02	0,98
ec_{t-1}							-0,01	-2,54	0,01	-0,24	-3,34	0,00
$\Delta faiz_{t-1}$	0,00	1,11	0,27	0,30	3,22	0,00						
$\Delta gelir_{t-1}$							-0,13	-1,80	0,07	-0,57	-5,79	0,00
$\Delta gelir_{t-2}$										-0,15	-1,59	0,12
Δkur_{t-1}	0,39	4,30	0,00	3,51	0,41	0,68	0,40	5,08	0,00	-0,27	-3,10	0,00
Δkur_{t-2}										-0,14	-1,59	0,11
S01	0,01	0,54	0,59	1,31	0,66	0,51	0,01	0,55	0,58	-0,09	-3,98	0,00
S02	-0,00	-0,04	0,97	2,85	1,39	0,16	0,00	0,07	0,94	-0,09	-3,91	0,00
S03	0,03	1,44	0,15	1,74	0,89	0,38	0,04	2,11	0,04	0,05	1,90	0,06
S04	0,03	1,48	0,14	0,90	0,45	0,65	0,05	2,33	0,02	0,02	1,05	0,30
S05	-0,02	-1,17	0,25	0,07	0,04	0,97	-0,02	-0,79	0,43	0,07	2,86	0,01
S06	0,00	0,05	0,96	1,69	0,87	0,39	0,02	0,77	0,45	0,04	1,70	0,09
S07	0,01	0,32	0,75	-0,76	-0,39	0,70	0,02	0,75	0,45	0,02	1,04	0,30
S08	-0,00	-0,20	0,84	0,36	0,18	0,85	0,00	0,18	0,86	-0,00	-0,11	0,91
S09	0,01	0,25	0,80	2,59	1,33	0,19	0,01	0,60	0,55	0,07	3,41	0,00
S10	0,01	0,61	0,54	-0,07	-0,03	0,97	0,03	1,29	0,20	0,10	4,42	0,00
S11	-0,02	-0,76	0,45	0,30	0,15	0,88	-0,01	-0,59	0,56	0,04	1,86	0,07
D00	0,01	0,13	0,90	1,58	0,32	0,75	0,01	0,26	0,79	0,05	0,88	0,38
D01	0,04	0,83	0,41	7,12	1,42	0,16	0,05	1,04	0,30	-0,01	-0,13	0,90
LM Test	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık	F istatistiği	Olasılık
AR 1-12	0,88	0,57	1,52	0,13	0,930	0,52	1,43	0,17				

^a α sabit terimi, ec hata düzeltme terimini göstermektedir.

^b Δ serinin birinci ve ikinci farkını ifade etmektedir.

^c LM Testi, Breusch-Godfrey İçsel Bağlılık LM Testini temsil etmektedir.

**Δ faiz ve Δ işçi SERİLERİNİN GRANGER NEDENSELLİK TESTİ İÇİN
GECİKME SAYISININ SCHWARZ BİLGİ KRİTERİ İLE BELİRLENMESİ**

k	Model 11a	Model 12a
1	0,076*	6,400*
2	0,118	6,476
3	0,171	6,555
4	0,211	6,576
5	0,227	6,659
6	0,298	6,734
7	0,347	6,817
8	0,421	6,902
9	0,501	6,970
10	0,491	7,056
11	0,568	7,125
12	0,629	7,205

^a k gecikme sayısını göstermektedir.

^b * işareti, Schwarz Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme sayısını temsil etmektedir.

^d Modellere 11 adet mevsimsel kukla değişken ile D00 ve D01 kukla değişken dahil edilmiştir.

**Δ faiz ve Δ işçi SERİLERİNİN GRANGER NEDENSELLİK TESTİ İÇİN
TAHMİN SONUÇLARI**

Model	Model 11a			Model 12a		
Değişken	Katsayı	t İstatistiği	Olasılık	Katsayı	t İstatistiği	Olasılık
α	0,11	1,95	0,05	-1,23	-0,89	0,38
Δ işçi _{t-1}	-0,36	-4,13	0,00	-0,80	-0,39	0,70
Δ faiz _{t-1}	0,00	0,15	0,88	0,32	3,88	0,00
s01	-0,14	-1,69	0,09	1,41	0,71	0,48
S02	-0,26	-3,05	0,00	2,87	1,41	0,16
S03	-0,16	-1,96	0,05	1,63	0,82	0,41
S04	-0,04	-0,52	0,60	1,03	0,52	0,60
S05	0,03	0,31	0,76	0,31	0,16	0,87
S06	0,02	0,21	0,83	1,80	0,92	0,36
S07	-0,02	-0,21	0,84	-0,67	-0,34	0,73
S08	-0,12	-1,51	0,13	0,50	0,26	0,80
S09	-0,14	-1,76	0,08	2,60	1,34	0,18
S10	-0,30	-3,57	0,00	-0,06	-0,03	0,97
S11	-0,20	-2,36	0,02	0,26	0,13	0,90
D00	0,16	0,75	0,45	1,66	0,33	0,74
D01	-0,19	-0,89	0,38	7,09	1,42	0,16
LM Test	F İstatistiği	Olasılık	F İstatistiği	Olasılık		
AR 1-12	1,40	0,17	1,32	0,22		

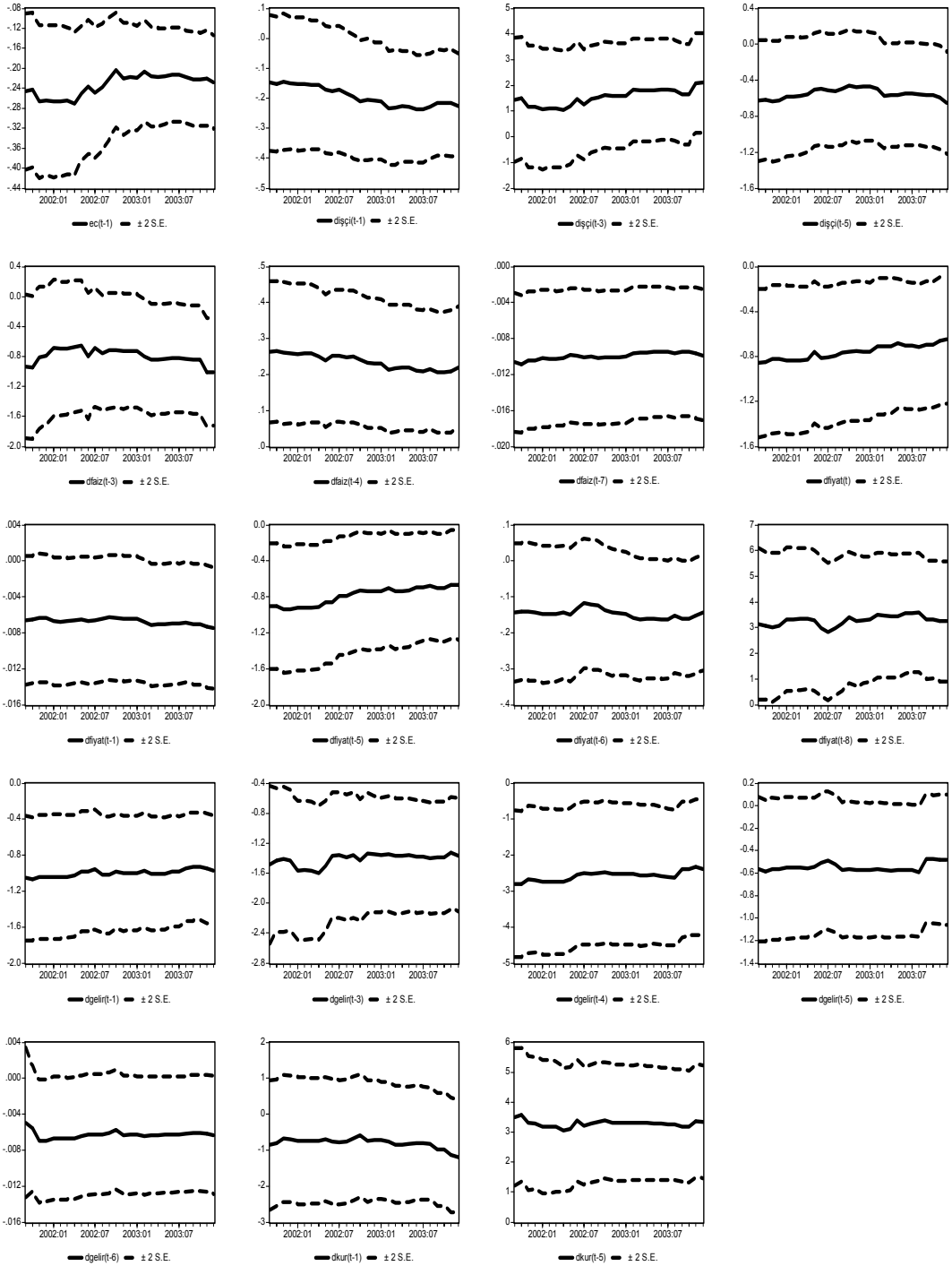
VEC MODELİNİN EKK YÖNTEMİ İLE TAHMİN EDİLMESİ

Bağımlı Değişken: $\Delta i\ddot{s}\ddot{c}i_t$			
Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
α	-0,121	-2,446	0,02
ec_{t-1}	-0,228	-4,884	0,00
$\Delta i\ddot{s}\ddot{c}i_{t-1}$	-0,227	-2,559	0,01
$\Delta i\ddot{s}\ddot{c}i_{t-3}$	2,101	2,163	0,03
$\Delta i\ddot{s}\ddot{c}i_{t-5}$	-0,652	-2,297	0,02
$\Delta faiz_{t-3}$	-1,006	-2,796	0,01
$\Delta faiz_{t-4}$	0,219	2,588	0,01
$\Delta faiz_{t-7}$	-0,010	-2,719	0,01
$\Delta fiyat_t$	-0,648	-2,279	0,02
$\Delta fiyat_{t-1}$	-0,008	-2,212	0,03
$\Delta fiyat_{t-5}$	-0,672	-2,217	0,03
$\Delta fiyat_{t-6}$	-0,144	-1,794	0,08
$\Delta fiyat_{t-8}$	3,245	2,775	0,01
$\Delta gelir_{t-1}$	-0,973	-3,201	0,00
$\Delta gelir_{t-3}$	-1,365	-3,662	0,00
$\Delta gelir_{t-4}$	-2,386	-2,531	0,01
$\Delta gelir_{t-5}$	-0,480	-1,659	0,10
$\Delta gelir_{t-6}$	-0,006	-1,951	0,05
Δkur_{t-1}	-1,208	-1,528	0,13
Δkur_{t-5}	3,350	3,555	0,00
DS01	-0,150	-2,139	0,03
DS02	-0,391	-4,583	0,00
DS03	-0,250	-2,882	0,00
DS04	-0,173	-1,978	0,05
DS09	-0,155	-1,934	0,06
DS10	-0,294	-3,869	0,00
DS11	-0,245	-3,234	0,00
D00	0,369	2,002	0,05

^a α sabit terimi, ec ise hata düzeltme terimini temsil etmektedir.

^b Görünüşte ilişkisiz Regresyon yönteminde istatistiksel olarak anlamlı bulunan değişkenlerin EKK yöntemi ile tahmin edilmesi ile elde edilmiştir.

PARAMETRE SABİTLİĞİNİN TEST EDİLMESİ İÇİN KATSAYILARIN TEKRARLI TAHMİN EDİLMESİ

PARAMETRE SABİTLİĞİNİN TEST EDİLMESİ İÇİN HATA TERİMİNİN TEKRARLI TAHMİN EDİLMESİ

